

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**Формування громадянської компетентності
учнів 10 класу під час вивчення історії
України початку XX ст.**

студента IV курсу, групи СОІ–41
предметної спеціальності
014.03 Середня освіта (Історія)
Яковишина Андрія Руслановича

Керівник:

Савчук Богдан Романович
кандидат історичних наук, асистент
Рецензент:

Паска Богдан Валерійович
кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Івано-Франківськ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ.....	7
1.1. Сутність та структура громадянської компетентності в контексті Нової української школи	7
1.2. Історична освіта як засіб формування громадянської свідомості.....	10
1.3. Огляд сучасних методів і технологій громадянської освіти на уроках історії	14
РОЗДІЛ 2. ДИДАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (ПОЧАТОК ХХ СТ.) ДЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ.....	19
2.1. Аналіз чинної навчальної програми та шкільних підручників з історії України (початок ХХ ст.) крізь призму громадянського виховання	19
2.2. Роль історичної персоналії початку ХХ ст. у вихованні громадянських цінностей учнів.....	26
2.3. Історичні події та суспільно-політичні процеси початку ХХ ст. як змістова основа для формування громадянської позиції	30
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)	35
3.1. Розробка системи пізнавальних і проблемних завдань громадянського спрямування.....	35
3.2. Моделювання фрагментів уроків з історії України (початок ХХ ст.) з використанням інтерактивних методик.....	39
3.3. Інструментарій оцінювання рівня сформованості громадянської компетентності в учнів 10 класу.....	44
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	53
ДОДАТКИ.....	60
ДОДАТОК А.....	60
ДОДАТОК Б	74
ДОДАТОК В	77

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розбудова демократичної, правової держави є стратегічним завданням українського суспільства. Проте стабільна демократія неможлива без відповідального громадянства – особистостей, які знають свої права та обов'язки і готові реалізовувати їх на практиці. Саме тому формування громадянської компетентності молодого покоління є одним із ключових пріоритетів сучасної освіти, закріплених у Законі України «Про освіту», Державному стандарті базової середньої освіти та концепції Нової української школи (НУШ).

Ця педагогічна проблема набула особливої гостроти після 24 лютого 2022 року, коли питання про відповідальність громадянина перед суспільством перейшли з теоретичної площини у невідкладний практичний вимір. Відповідь на них освіта повинна формувати завчасно – через цілеспрямоване виховання громадянської компетентності починаючи зі шкільних років.

У цьому контексті курс «Історія України» посідає особливе місце як предмет, що поєднує знання, цінності й емоційну причетність. Матеріал початку ХХ ст. є особливо цінним у цьому відношенні: Перша світова війна, Українська революція 1917–1921 рр., спроби державотворення в добу Центральної Ради і ЗУНР, трагедія бою під Крутами – ці події є живими уроками про природу демократії, суверенітету та ціни свободи. В умовах триваючої збройної агресії Росії вони набувають прямих паралелей із сучасністю, що надає матеріалові особливої педагогічної ваги.

Разом із тим аналіз стану проблеми виявляє суперечність між офіційно задекларованим компетентнісним підходом і реальним рівнем його реалізації: навчальні програми і підручники різною мірою розкривають потенціал громадянської освіти, а методичні розробки нерідко зосереджуються або на теоретичних засадах, або на окремих прийомах – без цілісного охоплення проблеми від теорії до практичного інструментарію. Саме ця прогалина визначає

актуальність пропонованого дослідження, яке охоплює теоретичний, дидактичний і практично-методичний виміри в їхній єдності..

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та методично забезпечити процес формування громадянської компетентності учнів 10 класу на уроках «Історії України» (початок ХХ ст.).

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань:

- розкрити теоретико-методичні засади формування громадянської компетентності учнів основної школи в контексті концепції Нової української школи та з'ясувати роль шкільної історичної освіти як засобу її формування;
- проаналізувати дидактичний потенціал чинної навчальної програми, шкільних підручників та тематичного матеріалу курсу «Історія України» (початок ХХ ст.) для реалізації завдань громадянської освіти, зокрема через звернення до персоналій та ключових суспільно-політичних процесів доби;
- розробити систему пізнавальних і проблемних завдань громадянського спрямування для учнів 10 класу на матеріалі початку ХХ ст., що охоплює всі компоненти громадянської компетентності, та змодельовати фрагменти уроків з використанням інтерактивних методик;
- розробити комплексний інструментарій оцінювання рівня сформованості громадянської компетентності учнів 10 класу, придатний для використання в умовах як очного, так і дистанційного навчання.

Об'єкт дослідження – процес формування громадянської компетентності учнів основної школи в умовах сучасної шкільної історичної освіти.

Предмет дослідження – методичні засади, змістові можливості та практичні форми формування громадянської компетентності учнів 10 класу під час вивчення курсу «Історія України» (початок ХХ ст.).

Ступінь дослідженості проблеми. Проблема формування громадянської компетентності учнів посідає помітне місце в сучасних педагогічних дослідженнях. Теоретичні засади громадянської компетентності, її сутність, структура та місце в системі ключових компетентностей НУШ висвітлено у

працях Т. О. Ремех, Н. М. Гупана, С. І. Моцака, О. М. Власенка та інших дослідників. Питання громадянської позиції школярів, її ціннісних і поведінкових складників, а також впливу соціокультурного й регіонального контексту на її формування розкрито у праці Л. В. Задорожної-Княгницької.

Роль шкільної історичної освіти як засобу формування громадянської свідомості, критичного мислення та відповідального ставлення до суспільних процесів досліджували І. М. Мороз, В. М. Могорита, Т. О. Ремех, а методичні засади громадянської освіти на уроках історії обґрунтовано в працях О. І. Пометун, Г. О. Фреймана та інших авторів. Значну увагу в науковій літературі приділено також компетентнісно орієнтованому навчанню, інтерактивним технологіям, проблемному навчанню, медіаосвітнім підходам і розвитку критичного мислення учнів у процесі вивчення історії.

Окремий напрям наукових досліджень становлять праці, присвячені оцінюванню результатів компетентнісного навчання, зокрема роботам О. В. Онопрієнко, С. Е. Трубачової, О. Я. Савченко, у яких розкрито підходи до діагностики освітніх результатів, критеріїв оцінювання та формувального підходу. Водночас аналіз наукової літератури засвідчує, що недостатньо розробленою залишається цілісна методична система формування громадянської компетентності учнів 10 класу саме на матеріалі курсу «Історія України» початку ХХ ст., яка б поєднувала теоретичне обґрунтування проблеми, аналіз дидактичного потенціалу конкретного тематичного матеріалу, систему пізнавальних і проблемних завдань, моделювання інтерактивних уроків та комплексний інструментарій оцінювання в умовах очного і дистанційного навчання. Саме ця науково-методична прогалина зумовлює актуальність і визначає логіку дослідження..

Методи дослідження. Для досягнення мети використано аналіз, синтез, узагальнення, систематизацію, порівняльний аналіз навчальних програм і підручників, класифікацію та типологізацію, моделювання педагогічних ситуацій, розробку системи завдань і засобів оцінювання, а також педагогічне спостереження й вивчення передового педагогічного досвіду. Зазначені методи

дали змогу теоретично обґрунтувати проблему, виявити дидактичний потенціал теми та розробити практичні матеріали для формування громадянської компетентності учнів 10 класу.

Наукова новизна полягає в уточненні теоретико-методичних засад формування громадянської компетентності учнів 10 класу на уроках історії України; у виявленні дидактичного потенціалу матеріалу початку XX ст. для реалізації завдань громадянської освіти; у систематизації методичних підходів до використання історичних персоналій, подій і суспільно-політичних процесів цієї доби у формуванні громадянських цінностей учнів; у розробці системи пізнавальних і проблемних завдань громадянського спрямування, модельних фрагментів уроків та інструментарію оцінювання рівня сформованості громадянської компетентності учнів 10 класу.

Практичне значення полягає в уточненні теоретико-методичних засад формування громадянської компетентності учнів 10 класу на уроках історії України; у виявленні дидактичного потенціалу матеріалу початку XX ст. для реалізації завдань громадянської освіти; у систематизації методичних підходів до використання історичних персоналій, подій і суспільно-політичних процесів цієї доби у формуванні громадянських цінностей учнів; у розробці системи пізнавальних і проблемних завдань громадянського спрямування, модельних фрагментів уроків та інструментарію оцінювання рівня сформованості громадянської компетентності учнів 10 класу.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження і відображає послідовне розв'язання поставлених завдань. Робота складається зі вступу, трьох розділів із висновками до кожного, загальних висновків і списку використаних джерел (39 позицій). У першому розділі розкрито теоретико-методичні засади формування громадянської компетентності учнів основної школи. Другий розділ присвячено аналізу дидактичного потенціалу курсу «Історія України» (початок XX ст.) для реалізації завдань громадянської освіти. У третьому розділі представлено практичну реалізацію процесу формування громадянської компетентності: систему завдань, модельні уроки та інструментарій оцінювання. Загальний обсяг роботи становить 77 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

1.1. Сутність та структура громадянської компетентності в контексті Нової української школи

Поняття «громадянська компетентність» набуло широкого поширення в педагогічному дискурсі наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття у зв'язку з глобальними трансформаціями в освітній галузі, утвердженням компетентнісного підходу та переосмисленням цілей освіти в демократичних суспільствах. Становлення цього концепту відбувалося на перетині декількох наукових галузей: педагогіки, психології, соціальної філософії та політичної науки, що зумовило поліфонічність трактувань і відсутність єдиного загальновизнаного визначення.

У загальному розумінні компетентність – це здатність людини застосовувати набуті знання, вміння та навички в реальних ситуаціях, виявляючи при цьому відповідне ціннісне ставлення до власних дій та їх наслідків [3]. Відповідно громадянська компетентність є специфічним різновидом компетентності, що відображає здатність особистості до активної участі в суспільно-політичному житті, відповідального здійснення громадянських прав і обов'язків, критичного осмислення соціальної дійсності та конструктивної взаємодії в межах демократичного суспільства [4, с. 12].

Аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових джерел дозволяє виокремити кілька підходів до визначення сутності громадянської компетентності. Перший підхід – функціональний – акцентує увагу на здатності громадянина виконувати соціальні функції та ролі, передбачені нормами демократичного суспільства. Другий – ціннісно-орієнтаційний – наголошує на системі ціннісних установок особистості, що визначають її ставлення до громадянського обов'язку, прав і свобод, державного суверенітету тощо. Третій – діяльнісний – трактує громадянську компетентність крізь призму практичної громадської активності та здатності до ефективної участі у вирішенні спільних проблем [16, с. 54].

Вітчизняний дослідник С. І. Моцак розглядає громадянську компетентність як інтегративну якість особистості, що охоплює систему знань про громадянське суспільство, правову державу і демократичні цінності, систему вмінь і навичок громадянської участі, а також стійкі громадянські переконання та ціннісні орієнтації [14, с. 140]. О. Е. Охредько наголошує на тому, що громадянська компетентність є результатом цілеспрямованого виховного і навчального процесу, а не лише стихійного засвоєння соціального досвіду [31, с. 5]. Т. О. Ремех та Н. М. Гупан підкреслюють взаємозв'язок громадянської компетентності з патріотичними цінностями та національною ідентичністю, що є особливо актуальним в умовах сучасних викликів для України [19, с. 39].

У контексті реформування загальної середньої освіти, яке відбувається в Україні відповідно до концепції «Нова українська школа», громадянська компетентність визнана однією з десяти ключових компетентностей, якими має оволодіти випускник школи [4, с. 12]. Відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти (2020) та оновлених навчальних програм, громадянські та соціальні компетентності, а також підприємливість і фінансова грамотність реалізуються взаємопов'язано через наскрізні лінії та інтегровані курси, що передбачає формування в учнів готовності до відповідального громадського вибору, участі в суспільно-політичному житті та реалізації власних громадянських прав [2, ст. 7, п. 9].

Структурний аналіз громадянської компетентності є предметом активних наукових дискусій. Більшість дослідників розрізняють у її складі когнітивний, ціннісно-мотиваційний та діяльнісно-поведінковий компоненти. Такий підхід повністю узгоджується з положеннями Концепції НУШ, яка визначає компетентнісний потенціал освіти через тріаду знань, ставлень (цінностей) та практичних умінь [4, с. 22]. Відповідно до базових засад реформи, когнітивний компонент охоплює систему знань про сутність і функції держави, права та обов'язки громадянина. Ціннісно-мотиваційний компонент включає усвідомлені переконання щодо цінностей демократії, повагу до прав людини та солідарність. У свою чергу, діяльнісно-поведінковий компонент проявляється у здатності

застосовувати знання й цінності в реальній громадянській практиці та суспільному житті, що в контексті оновлення змісту освіти тісно переплітається з наскрізними вміннями підприємливості та ініціативності.

Т. І. Мацейків, досліджуючи шляхи формування громадянської компетентності на уроках історії України, виокремлює в її структурі також рефлексивний компонент – здатність до самооцінки власних громадянських якостей і критичного аналізу суспільних явищ. Інші дослідники наголошують на важливості емоційно-ціннісного аспекту, підкреслюючи, що справжня громадянська компетентність передбачає не лише раціональне розуміння норм і принципів, але й емоційну прихильність до демократичних цінностей.

Концепція «Нова українська школа» змінила традиційне розуміння завдань освіти, зосередивши увагу не на трансляції готових знань, а на формуванні особистості, здатної до самостійного мислення, критичного оцінювання інформації та активної громадянської позиції. У цьому контексті громадянська компетентність набуває особливого значення як наскрізна характеристика випускника, що проявляється у всіх сферах його діяльності. Ю. Якименко зазначає, що шкільна громадянська освіта є одним із ключових чинників утвердження демократичної ідентичності в молодому поколінні українців [39, с. 245].

Слід звернути увагу на те, що в умовах збройного конфлікту, який з 2022 року набув характеру повномасштабної російсько-української війни, зміст громадянської компетентності суттєво трансформувався. А. М. Круглашов зазначає, що нині серед пріоритетів громадянської освіти особливого значення набувають готовність до захисту держави, медіаграмотність, протидія дезінформації та формування стійкості (резілієнтності) молоді перед зовнішніми маніпуляціями. Ці аспекти органічно вписуються у структуру громадянської компетентності, доповнюючи її традиційні складники новими актуальними вимірами [29, с. 16].

Принциповою особливістю формування громадянської компетентності в умовах Нової української школи є її інтеграція в зміст усіх навчальних предметів.

Водночас саме громадянська та історична освітня галузь, представлена курсами суспільствознавчого та історичного спрямування, несе основне навантаження в цьому процесі [9, с. 9]. О. М. Гриненко доводить, що системний підхід до формування громадянської компетентності передбачає координацію зусиль усіх учасників освітнього процесу – вчителів різних предметів, адміністрації закладу освіти, батьків та самих учнів [28, с. 13].

Важливим аспектом реалізації ідей Нової української школи в контексті громадянської освіти є перехід від монологічних форм навчання до діалогічних, від трансляції готових висновків до організації дослідницької та проєктної діяльності учнів. О. І. Пометун та Г. О. Фрейман наголошують на необхідності активного залучення учнів до аналізу реальних суспільних проблем, участі у шкільному самоврядуванні, громадських акціях, що слугує практичним полігоном для розвитку громадянської компетентності [37, с. 28].

Варто також наголосити на тому, що громадянська компетентність не є статичним утворенням: вона формується і розвивається протягом усього шкільного навчання, набуваючи нових змістових наповнень відповідно до вікових особливостей учнів. Для підлітків 10 класу, на яких зосереджено увагу в цій роботі, громадянська компетентність характеризується підвищеним інтересом до суспільно-політичних питань, критичним ставленням до авторитетів та потребою в активній самореалізації [12, с. 6].

Отже, узагальнення теоретичних підходів дає підстави розглядати громадянську компетентність учнів 10 класу як інтегративну якість особистості, що має чітку чотирикомпонентну структуру: когнітивний, ціннісно-мотиваційний, діяльнісно-поведінковий та рефлексивний складники. В умовах сучасного безпекового контексту зміст цієї компетентності зазнав оновлення, доповнившись уміннями медіакритичного мислення, резильєнтності та готовності до захисту державного суверенітету.

1.2. Історична освіта як засіб формування громадянської свідомості

Зв'язок між освітою та громадянською свідомістю є однією з фундаментальних проблем педагогічної теорії і практики. Ще мислителі епохи Просвітництва – Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці, Й. Г. Гердер – наполягали на тому, що справжній громадянин виховується не шляхом механічного засвоєння правових норм, а через досягнення власної культурно-історичної спадщини та розуміння свого місця в суспільстві. Ця традиція, переосмислена в контексті сучасних педагогічних концепцій, знаходить своє відображення у відведенні курсу історії центрального місця в системі громадянської освіти [9, с. 10].

Громадянська свідомість – це складний психологічний феномен, який охоплює усвідомлення особистістю своєї приналежності до певного суспільства і держави, розуміння взаємних прав і обов'язків, що виникають із цієї приналежності, а також здатність до рефлексії власної громадянської позиції. Формування громадянської свідомості відбувається через засвоєння суспільного досвіду, і саме тут виявляється неповторна роль історичного знання – адже минуле суспільства є найбільш концентрованим і об'єктивованим виразом цього досвіду [31, с. 126].

Т. О. Ремех підкреслює, що роль історичної освіти у становленні громадянської свідомості є двоїстою: з одного боку, вона надає учням конкретні знання про формування державності, розвиток громадянських інститутів та боротьбу за права людини; з іншого – формує критичне мислення, без якого неможлива відповідальна громадянська позиція. Поєднання цих двох аспектів визначає унікальну педагогічну цінність курсу історії для цілей громадянської освіти [19, с. 39–40].

У вітчизняній педагогічній традиції питання взаємозв'язку між вивченням національної та всесвітньої історії і громадянським вихованням розглядалося протягом тривалого часу, хоча конкретні підходи суттєво змінювалися залежно від суспільно-політичного контексту. Робота М. Ковача, досліджуючи питання формування громадянської та соціальної компетентностей на прикладах діяльності видатних історичних постатей, показує, що вітчизняна історія завжди

усвідомлювалася як потужний засіб виховання національної свідомості та громадянської солідарності [11, с. 27].

Сучасна педагогічна наука пропонує кілька концептуальних підходів до осмислення ролі історичної освіти у формуванні громадянської свідомості. Перший – наративний підхід – акцентує увагу на значенні «великих наративів» національної і світової історії, через засвоєння яких учень набуває почуття причетності до тривалих суспільних процесів і формує власну ідентичність. Другий – аналітичний підхід – наголошує на формуванні критичного ставлення до будь-яких наративів, вмінні порівнювати різні інтерпретації минулого і самостійно формувати обґрунтовані висновки. Третій – практично-орієнтований підхід – стверджує, що вивчення механізмів функціонування суспільних і державних інститутів в минулому є найбільш ефективним способом підготовки учнів до активної громадянської участі в сучасному суспільстві [32, с. 314–315].

П. В. Мороз у своїй роботі про дослідницьку діяльність учнів доводить, що сучасна дидактика передбачає не просте засвоєння «готових» уроків з минулого, а активне конструювання учнями власного розуміння зв'язку між минулим і сьогоденням. Це вимагає від учителя створення умов для проблемного осмислення і дискусійного обговорення суперечливих сторінок історії, а не уникнення складних тем [30, с. 50].

Особливе значення у контексті формування громадянської свідомості мають ті розділи шкільного курсу історії, де розглядаються переломні події в житті суспільства: революції, визвольні рухи, зміна суспільних систем, боротьба за незалежність тощо. Саме тому вивчення вітчизняної історії, зокрема подій боротьби за незалежність, є особливо цінним матеріалом для громадянської освіти. У цих подіях учні можуть побачити реальних людей, що стояли перед тим самим вибором між особистим і суспільним, між зручністю і відповідальністю [20].

С. І. Моцак, досліджуючи педагогічні аспекти соціалізації учнів засобами курсу шкільної історії, наголошує на тому, що ефективна соціалізація передбачає не лише засвоєння суспільних норм, але й усвідомлення власної суб'єктності –

тобто розуміння того, що конкретна людина здатна впливати на хід суспільних подій. Цей компонент є ключовим для формування активної, а не пасивної громадянської позиції [14, с. 139].

О. І. Пометун та Н. М. Гупан підкреслюють, що формування громадянської свідомості засобами освіти є тривалим процесом, який потребує цілеспрямованих, систематичних педагогічних зусиль. При цьому важливою умовою є узгодженість між тим, що учні дізнаються на уроках (теоретичні знання про демократію і права людини), і тим, який досвід вони отримують у шкільному середовищі (наскільки реально поважаються їхні права, чи мають вони змогу брати участь у прийнятті рішень, що стосуються їхнього шкільного життя) [34, с. 40–41].

Важливою складовою формування громадянської свідомості через вивчення історії є розвиток так званого «громадянського уявлення» (civic imagination) – здатності мислити про суспільство і власну роль у ньому в широкому часовому і просторовому вимірі. Ю. Якименко, аналізуючи сучасний стан системи громадянської освіти в Україні, показує, що ця здатність формується саме через занурення у суспільно-політичні контексти минулих епох. Вивчення того, як попередні покоління вирішували суспільні проблеми, допомагає учням усвідомити власну відповідальність за майбутнє суспільства [39, с. 71].

Аналіз досвіду формування громадянської свідомості засобами шкільної історії свідчить про те, що найбільш ефективним є поєднання кількох педагогічних стратегій: вивчення прикладів активних суспільних діячів минулого і теперішнього; аналіз альтернативних точок зору на суперечливі події; дослідницька і проєктна робота з документальними джерелами; обговорення актуальних суспільних проблем крізь призму їх історичних передумов. Кожна з цих стратегій сприяє формуванню різних аспектів громадянської свідомості і разом вони утворюють комплексний дидактичний підхід.

Д. Л. Десятов, характеризуючи дидактичні можливості проблемних методів навчання, акцентує увагу на необхідності балансу між передачею

фактологічних знань і розвитком когнітивних умінь учнів – адже саме критичне мислення є основою свідомої громадянської позиції. Дослідник доводить, що громадянське виховання на уроках шкільної історії є найбільш ефективним тоді, коли воно не відокремлюється від власне навчального змісту, а органічно вплетене в тканину проблемного уроку [8, с. 60].

Отже, шкільний курс історії має виняткове значення у процесі громадянської соціалізації підлітків. Поєднання наративної, аналітичної та практично орієнтованої стратегій навчання забезпечує формування громадянської свідомості не через репродуктивне запам'ятовування, а шляхом осмислення учнями ситуацій морального вибору та усвідомлення власної суспільної суб'єктності.

1.3. Огляд сучасних методів і технологій громадянської освіти на уроках історії

Методичний арсенал сучасного вчителя, який прагне реалізувати завдання громадянської освіти на уроках історії, є надзвичайно різноманітним. Протягом останніх десятиліть у вітчизняній та зарубіжній педагогічній практиці сформувалося кілька напрямів методичних пошуків, кожен із яких розвиває певний аспект громадянської компетентності учнів. [13]. Ці напрями не є взаємовиключними – навпаки, їх оптимальне поєднання забезпечує комплексний розвиток різних складових громадянської компетентності [34, с. 40].

Першим і найбільш дослідженим напрямом є використання інтерактивних методів навчання – насамперед дискусій, дебатів, рольових ігор і симуляцій. О. І. Пометун та Г. О. Фрейман, розробляючи методику навчання історії в школі, обґрунтовують перевагу інтерактивних методів над традиційними у формуванні громадянських компетентностей: ці методи не лише передають знання, але й безпосередньо формують навички демократичної комунікації, аргументації, пошуку консенсусу [37, с. 282]. Інтерактивні методи також відповідають сучасним вимогам Нової української школи щодо учнів як активних суб'єктів освітнього процесу.

Дискусія як метод навчання на уроках історії слугує одночасно засобом засвоєння нових знань і простором для практики демократичного діалогу. Якщо учні вчаться відстоювати свою позицію аргументами, слухати опонентів і досягати спільних висновків, вони набувають навичок, безпосередньо необхідних для громадянського життя [33, с. 29]. Особливу цінність має організація дискусій навколо суперечливих питань з минулого, які мають відчутний зв'язок із сучасністю: наприклад, аналіз причин і наслідків Української революції 1917–1921 рр. неминує спонукає учнів до міркувань про природу державності, права народів і ціну свободи.

Рольові ігри та симуляції посідають особливе місце в методиці громадянської освіти, оскільки дозволяють учням «зсередини» відчувати досвід людей, які жили в інших соціально-політичних умовах. Наприклад, симуляція засідання Центральної Ради або Тимчасового уряду, дискусія між представниками різних партій революційної доби допомагає учням зрозуміти не лише конкретні факти, але й логіку прийняття рішень в умовах суспільної кризи. О. Мудренюк, аналізуючи форми громадянського виховання, наголошує на тому, що правильно організована рольова гра активізує не лише когнітивну, але й емоційно-ціннісну сферу учнів [15, с. 24].

Проектний метод є ще одним потужним інструментом реалізації цілей громадянської освіти. Громадянські проекти – дослідницькі, соціальні або акційні – залучають учнів до практичної діяльності, що моделює реальну громадянську участь. Так, учні 10 класу можуть розробляти проекти з вивчення місцевої історії, досліджувати долі земляків – учасників подій початку ХХ ст., організовувати тематичні виставки чи готувати матеріали для шкільного музею. Подібна діяльність одночасно поглиблює знання з курсу та формує практичні навички громадянської активності [30, с. 96].

В. С. Власов у навчально-методичних матеріалах описує систему методів роботи з джерелами, що забезпечують формування ключових компетентностей учнів. Серед них особливе місце займає метод аналізу документальних джерел: первинних письмових документів, фотографій, карт, статистики. Робота з

першоджерелами розвиває критичне мислення, формує навички верифікації інформації та розрізнення фактів і інтерпретацій – компетентності, критично важливі в сучасному інформаційному суспільстві [25, с. 1].

Особливу увагу варто приділити медіаосвітнім технологіям, що набули великого значення в умовах інформаційної війни, яку веде Росія проти України. А. М. Круглашов наголошує на необхідності формування медіаграмотності як компонента громадянської компетентності: вміння критично оцінювати медіаповідомлення, розпізнавати маніпуляції та дезінформацію є необхідним елементом захисту демократичного суспільства [29, с. 51].

Серед сучасних педагогічних технологій, що активно впроваджуються в практику громадянської освіти на уроках історії, особливо виділяється технологія розвитку критичного мислення (ТРКМ). Її основні прийоми – «Мозковий штурм», «Ажурна пилка», «ПРЕС», «Сенкан», «Кубик Блума» – успішно використовуються для організації активного осмислення історичного матеріалу з громадянської проблематики. Т. О. Ремех та Н. М. Гупан підкреслюють, що технологія розвитку критичного мислення органічно поєднується із завданнями громадянської освіти, оскільки навчає учнів не приймати жодної інформації на віру, а обов'язково оцінювати її достовірність і аналізувати можливі мотиви її авторів.

Не менш важливою педагогічною технологією є проблемне навчання. Постановка проблемних запитань і завдань на уроках з історичного матеріалу змушує учнів активно шукати інформацію, порівнювати різні точки зору і приходити до власних обґрунтованих висновків. Д. Л. Десятов, характеризуючи дидактичні можливості проблемних методів, вказує на особливу значущість проблемних задач, що вимагають морально-громадянського вибору: «як би ви вчинили на місці депутата Центральної Ради, що змушений відповісти на більшовицький ультиматум?». Такі завдання формують не лише інтелектуальні, але й ціннісно-орієнтаційні компетентності [8, с. 57].

М. І. Ковач, досліджуючи методику викладання історії та формування громадянської компетентності, звертає увагу на важливість краєзнавчого та

біографічного підходів. Залучення матеріалів місцевої історії та вивчення життя видатних діячів надає абстрактним історичним подіям конкретності і особистісного виміру. Коли учні дізнаються про людей, які жили і діяли в їхньому рідному регіоні, історичний матеріал перестає бути далеким і чужим – він стає частиною їхньої власної ідентичності [11, с. 27].

Цифрові технології відкривають нові можливості для реалізації цілей громадянської освіти. Використання інтерактивних карт, мультимедійних презентацій, історичних симуляторів та онлайн-архівів значно розширює горизонти навчання. E-learning, дистанційні форми роботи, що набули широкого поширення в умовах пандемії COVID-19 та воєнного часу, також вимагають адаптації методів громадянської освіти до нових форматів комунікації. Ю. Якименко наголошує на необхідності грамотного підходу до використання цифрових технологій у системі громадянської освіти, оскільки цифровий простір несе в собі як можливості, так і загрози для формування ідентичності [39, с. 335].

Важливим методичним прийомом, що поєднує історичне навчання і громадянське виховання, є робота з усною історією та історичною пам'яттю. Збирання свідчень, аналіз сімейних історичних свідоцтв та рухів опору – все це не лише збагачує уявлення учнів про минуле, але й формує їхнє особисте ставлення до історичної спадщини. С. Д. Приймак, досліджуючи діяльність народних рухів на уроках історії, показує, що саме особистісно забарвлені історичні наративи та участь у суспільних рухах найбільш ефективно впливають на ціннісну сферу підлітків [18, с. 65–66].

Резюмуючи огляд методичного арсеналу, констатуємо, що ефективність формування досліджуваної компетентності досягається за умови системного поєднання технології розвитку критичного мислення, проблемного навчання, інтерактивних методів, зокрема дискусій і симуляцій, проєктно-красознавчої діяльності та технологій медіаосвіти.

Таким чином, теоретико-методичний аналіз засвідчив, що громадянська компетентність учнів старшої школи в умовах НУШ є інтегративним утворенням, розвиток якого забезпечується взаємодією когнітивного, ціннісно-

мотиваційного, діяльнісно-поведінкового та рефлексивного компонентів. У сучасних умовах особливого значення набувають інформаційна безпека, медіаграмотність і готовність молоді до захисту державного суверенітету. Встановлено, що шкільний курс історії України є важливим засобом громадянського виховання, оскільки дає змогу поєднати історичне знання з осмисленням досвіду державотворення та правових відносин. Найбільш ефективним є використання діалогічних і дослідницьких методів навчання, які сприяють перетворенню історичних знань у систему громадянських цінностей і поведінкових орієнтирів учнів.

РОЗДІЛ 2. ДИДАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (ПОЧАТОК XX СТ.) ДЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

2.1. Аналіз чинної навчальної програми та шкільних підручників з історії України (початок XX ст.) крізь призму громадянського виховання

Ефективність формування громадянської компетентності на уроках історії значною мірою визначається якістю нормативно-методичного забезпечення навчального процесу – передусім чинними навчальними програмами та шкільними підручниками. Саме ці документи задають змістові пріоритети, методичні орієнтири і виховний потенціал освітнього процесу, а їхній аналіз крізь призму громадянського виховання дозволяє виявити як реалізовані можливості, так і недостатньо використані резерви [34, с. 22].

Сучасна нормативна база шкільної освіти в Україні визначається Державним стандартом базової середньої освіти (2020), модельними навчальними програмами для 5–9 класів (2021–2022) та рекомендованими програмами з окремих предметів. Для курсу «Історія України» 10 класу ключовим орієнтиром слугує Типова освітня програма для закладів загальної середньої освіти (II ступінь), затверджена наказом МОН України, у складі якої визначено очікувані результати навчання, змістові блоки та рекомендований розподіл годин [5, с. 70–83].

Особливістю нових навчальних програм, розроблених у рамках концепції Нової української школи, є їхня компетентнісна спрямованість: акцент переноситься з накопичення фактологічних знань на формування вмінь, ставлень і ціннісних орієнтацій учнів. Т. О. Ремех наголошує, що чинні програми прямо включають громадянські компетентності до переліку очікуваних результатів навчання: вміння аналізувати суспільно-політичні процеси, оцінювати рішення історичних діячів з позицій демократичних цінностей, порівнювати різні точки зору на спірні події [19, с. 35–36].

Розділ програми, присвячений вивченню початку XX ст. в 10 класі, охоплює такі тематичні блоки: Перша світова війна та її вплив на Україну;

Українська революція 1917–1921 рр. (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, ЗУНР, боротьба за незалежність); утворення УРСР та встановлення радянської влади; культурне і суспільно-політичне життя початку ХХ ст. Кожен із цих блоків містить значний потенціал для громадянського виховання, оскільки пов'язаний з питаннями суверенітету, демократії, прав людини та національної ідентичності.

Аналіз програмних вимог щодо теми Першої світової війни свідчить про те, що вони спрямовані не лише на засвоєння фактологічного матеріалу (хід воєнних дій, участь українців у збройних формуваннях різних сторін конфлікту, втрати мирного населення), але й на формування в учнів розуміння ціни людського життя, критичного ставлення до воєнного насильства та поваги до пам'яті загиблих. Ці аспекти мають виразний громадянський вимір: вони формують у підлітків усвідомлення того, що громадянин несе відповідальність не лише за власне благополуччя, але й за долю спільноти.

Найбільш насиченим у плані громадянського виховання є програмовий матеріал Української революції 1917–1921 рр. Цей період надає унікальну можливість розглянути на конкретному історичному матеріалі ключові питання теорії демократії: як відбувається формування представницьких органів влади (Центральна Рада як прообраз парламенту); яким є зміст національного самовизначення (проголошення УНР та ЗУНР); що означає конституційне закріплення прав і свобод громадян (Конституція УНР 1918 р.).

О. М. Гриненко, характеризуючи модель громадянської освіти, наголошує на тому, що революційна доба є наочним прикладом як великих досягнень демократичного будівництва, так і причин їхнього краху. Центральна Рада розробила і прийняла один із найдемократичніших документів своєї доби – Конституцію УНР 1918 р., що закріплювала широкий спектр громадянських свобод, рівне виборче право і парламентський устрій. Вивчення цього документу дозволяє учням побачити власну демократичну традицію і власний конституційний досвід [28, с. 23].

Аналіз чинних шкільних підручників з історії України для 10 класу видання 2018 року дозволяє виявити важливі тенденції в реалізації потенціалу громадянської освіти. У 2018–2019 навчальному році схвалено кілька паралельних підручників з історії України для 10 класу за новою програмою: Власова В. С. та Кульчицького С. В. (видавництво «Генеза») [26], Гісема О. В. та Мартинюка О. О. (видавництво «Ранок») [27], Щупака І. Я. (видавництво «Оріон») [38]. Кожен із цих підручників по-своєму розставляє акценти в поданні історичного матеріалу початку ХХ ст.

Підручник Власова В. С. та Кульчицького С. В. вносить виразну компетентнісну спрямованість: кожен параграф містить організацію з аналізу історичних джерел, дає завдання для самостійного дослідження та виразні рубрики з формування критичного мислення. Серед інструментів методичного апарату вирізняється рубрика «Джерел», що містить фрагменти автентичних документів епохи і відповідні завдання. Завдання для розмірковування поставлені на формування предметної компетентності відповідно до вимог програми [26, с. 8].

Підручник Гісема О. В. та Мартинюка О. О. вирізняється чітким усвідомленням важливості аксіологічного виміру історичних подій. Рубрики «Громадянська позиція», «Як ти ставишся?», «Цікаві факти» зустрічаються в більшості параграфів, присвячених Українській революції, що стимулює учнів до власного ціннісного судження. Разом із тим у підручнику відсутня спеціальна рубрика з аналізу первинних джерел, що знижує можливості для розвитку дослідницьких навичок [27, с. 24, 30, 32, 37, 44, 46].

Підручник Щупака І. Я. вносить виразне акцентування на мультикультурний вимір української революції: матеріал щодо національних меншин і жіночого руху подається в підручнику більш розгорнуто, ніж в інших виданнях. Завдання типу «Пригадайте, коли і за яких обставин почали відзначати Міжнародний жіночий день. Як Ви гадаєте, чому саме жінки стали ініціаторами масових акцій протесту в Петрограді в лютому 1917 р.?» вимагають від учнів

глибокої рефлексії щодо рівності прав і активної ролі особистості в суспільстві [38, с. 21].

Разом із тим аналіз підручникових матеріалів виявляє і певні загальні методичні недоліки. У всіх трьох підручниках громадянська проблематика дещо поступається другорядною щодо військово-політичного наративу: основний акцент нерідко робиться на перебізі збройних конфліктів, зміні влади та територіальних змінах, тоді як питання суспільного устрою, прав громадян і демократичних інституцій висвітлюються побіжно. Завдання громадянського спрямування нерідко розташовані наприкінці параграфу як додаткові, що знижує їхній педагогічний вплив. Образи історичних діячів подаються переважно в рамках суто політичної історії без розкриття їхніх ціннісних позицій і моральних вимірів прийнятих рішень [32, с. 239].

О. І. Пометун та Н. М. Гупан наголошують на необхідності критичного осмислення вчителем підручникових матеріалів і доповнення їх власними розробками, що глибше розкривають громадянський потенціал історичного змісту. Такий підхід потребує від педагога не лише методичної компетентності, але й ґрунтовної історичної підготовки та розуміння цілей громадянської освіти [34, с. 60].

Важливою особливістю сучасного підручникотворення є включення до підручників першоджерел (історичних документів, карт, ілюстративних матеріалів), робота з якими створює умови для самостійного дослідження учнями матеріалу з позицій громадянознавчого аналізу. Конституція УНР 1918 р., Четвертий Універсал, угоди між УНР і центральними державами – ці документи дозволяють учням безпосередньо досліджувати механізми державотворення і прийняття стратегічних рішень в умовах національної кризи [26, с. 44, 61, 66–69].

Т. І. Мацейків зазначає, що ефективне використання підручника в реалізації цілей громадянської освіти потребує від учителя вміння вибудовувати «діалог» між підручковим текстом і актуальними суспільними проблемами. Наприклад, обговорюючи з учнями перипетії боротьби Центральної Ради за

визнання УНР з боку великих держав, можна проводити паралелі з сучасними процесами відстоювання суверенітету України на міжнародній арені – і таке порівняння є потужним засобом формування громадянської ідентичності [12, с. 6].

Д. Л. Десятов, аналізуючи дидактичні можливості проблемного навчання на уроках історії, наголошує, що ефективне поєднання підручничкового матеріалу з проблемними запитаннями й завданнями є основою активної громадянської освіти. Учитель, який уміє ставити проблемні питання до підручничкового тексту, перетворює пасивне читання на активне дослідження, що є принципово важливим для формування громадянської позиції [8, с. 58].

Оцінюючи загальний рівень реалізації потенціалу громадянського виховання в чинних навчальних програмах і підручниках з історії України для 10 класу, слід констатувати суперечливу картину. З одного боку, нормативні документи чітко декларують пріоритет компетентнісного підходу й включають громадянські компетентності до переліку очікуваних результатів навчання. З іншого – реальне наповнення значної частини підручничкових матеріалів ще не повною мірою відповідає цим вимогам, що покладає на вчителя-практика особливу відповідальність за творчу адаптацію змісту навчання до завдань громадянської освіти [35, с. 3].

Якість нормативно-методичного забезпечення відіграє визначальну роль у тому, наскільки ефективно на уроках історії відбувається формування громадянської компетентності. Насамперед це стосується навчальних програм і підручників, які безпосередньо впливають на змістові пріоритети, методичні підходи та виховну спрямованість навчального процесу. Сучасна нормативна база шкільної історичної освіти базується на принципах компетентнісного підходу НУШ. Зокрема, у програмі профільного рівня чітко окреслено очікувані результати навчання, де громадянські компетентності представлені як обов'язковий компонент результатів вивчення історії України XX століття [1].

На відміну від колишніх концепцій, оновлені документи акцентують увагу не стільки на запам'ятовуванні фактів, скільки на розвитку вмінь аналізувати

суспільно-політичні явища, оцінювати історичні рішення з демократичних позицій і порівнювати альтернативні погляди.

Програмний матеріал початку ХХ ст. охоплює чотири основні тематичні лінії: вплив Першої світової війни на українські землі, перебіг Української революції 1917–1921 років, досвід державотворення УНР і ЗУНР, а також утвердження радянської влади. Кожна з цих ліній відкриває широкі можливості для громадянського виховання. Зокрема, вивчення Першої світової війни дозволяє порушувати питання про відповідальність політичних еліт, ціну воєнних рішень і трагедію звичайних людей, позбавлених права голосу у визначенні долі країни [9, с. 10–11].

Порівняльний аналіз сучасних підручників з історії України для 10 класу показує неоднорідність підходів авторських колективів до реалізації громадянського потенціалу курсу. У низці видань з'явилися спеціальні рубрики, спрямовані на розвиток громадянської рефлексії: «Громадянська позиція», «Аргументуй свою думку», «Яке твоє ставлення?» тощо. Автори цих підручників намагаються перейти від монологічного викладу до представлення різних точок зору та стимулювання учнів до самостійних оцінок. Водночас у деяких підручниках громадянська проблематика все ще перебуває на другому плані порівняно з військово-політичним наративом. Значна увага приділяється хронології подій, змінам влади та бойовим діям, тоді як питання устрою держави, прав і свобод громадян, ролі суспільства в історичних процесах висвітлюються значно стисліше.

Окремої уваги заслуговує робота з першоджерелами, яка поступово стає важливою складовою сучасних підручників. Конституція УНР 1918 року, Четвертий Універсал, Акт Злуки та інші документи революційної доби дають учням можливість безпосередньо стикнутися з мовою і логікою того часу, проаналізувати, як декларувалися демократичні принципи і як вони реалізовувалися на практиці. Однак навіть за наявності таких матеріалів у підручниках вони часто подаються без достатнього методичного супроводу, що зменшує їхній виховний ефект. Крім того, багато завдань громадянського

спрямування розміщені в кінці параграфів як додаткові, через що вони нерідко залишаються поза увагою як учнів, так і вчителів [26, с. 64–69].

Важливим недоліком частини підручників є недостатнє розкриття морально-ціннісного виміру діяльності історичних діячів. Постаті часто зображуються переважно через їхні політичні рішення, без аналізу внутрішніх мотивів, етичних дилем і наслідків вибору для суспільства. Такий підхід обмежує можливості для формування ціннісно-орієнтаційного компонента громадянської компетентності. Як підкреслюють Пометун О. І. та Гупан Н. М., вчитель змушений самостійно доповнювати підручковий матеріал, щоб повніше розкрити його громадянський потенціал. Це ставить високі вимоги до професійної підготовки педагога і його здатності творчо працювати з навчальним змістом.

Особливо цінним є те, що сучасні програми та підручники дедалі частіше орієнтують на встановлення паралелей між подіями початку XX століття і сучасністю. Обговорення боротьби УНР за міжнародне визнання, проблем внутрішньої єдності чи механізмів інформаційного впливу в революційну добу дозволяє учням краще зрозуміти актуальність історичного досвіду для сьогодення.

Загалом аналіз чинної навчальної програми та підручників свідчить про наявність суттєвого прогресу в напрямку компетентнісного підходу, проте рівень практичної реалізації громадянського виховання залишається нерівномірним. Нормативні документи створюють необхідну правову і змістову основу, однак остаточний результат значною мірою залежить від творчої позиції вчителя, який має вміти виявляти і максимально використовувати приховані громадянські можливості навчального матеріалу початку XX століття [24, с. 348].

Отже, здійснений аналіз засвідчив чітку компетентнісну спрямованість чинних навчальних програм, яка, однак, не завжди послідовно реалізується у підручковому контенті через виразне домінування військово-політичного наративу над інституційно-громадянським. Це актуалізує потребу в розробці

вчителем додаткового дидактичного супроводу для виявлення та осмислення громадянознавчих смислів навчального матеріалу.

2.2. Роль історичної персоналії початку XX ст. у вихованні громадянських цінностей учнів

Персоналізована історія – вивчення минулого через долі та вчинки конкретних людей – є одним із найпотужніших інструментів громадянського виховання. Психологічні дослідження свідчать: підлітки сприймають абстрактні суспільні процеси насамперед через призму людських переживань і рішень, тому «олюднення» історичного матеріалу значно підвищує його виховний вплив. Персоналії початку XX ст. – героїчні і трагічні, неоднозначні і величні – є невичерпним джерелом морально-громадянських вимірів, що дозволяє учням роздумувати над фундаментальними питаннями: що означає бути громадянином? як здійснювати відповідальний вибір в умовах суспільної кризи? чому люди іноді жертвують особистим заради спільного [11, с. 25].

Т. І. Мацейків, досліджуючи формування громадянської компетентності на уроках історії, встановила, що образи історичних діячів є ефективним засобом впливу на ціннісну сферу підлітків лише за умови, що їхня діяльність розглядається не схематично, а в усій складності моральних і політичних дилем, перед якими вони стояли. Схематизований, «іконографічний» образ героя не спонукає учнів до роздумів – натомість образ живої людини, яка помилялася, вагалася і все ж обирала шлях служіння суспільному благу, стає справжнім вихователем [12, с. 6].

Серед історичних постатей початку XX ст. особливе місце посідає Михайло Сергійович Грушевський – видатний учений, перший президент Центральної Ради та Голова Директорії УНР. Його особистість є унікальним прикладом поєднання наукового служіння й активної громадянської дії: Грушевський не лише досліджував історичне коріння українського народу, але й безпосередньо будував демократичні інституції [31, с. 94]. Для учнів 10 класу образ Грушевського є прикладом того, що громадянська відповідальність не

обмежується участю у виборах чи сплатою податків – вона може вимагати відданості ідеї державності ціною особистого благополуччя і безпеки.

Не менш важливою постаттю для формування громадянських цінностей учнів є Симон Васильович Петлюра – Головний Отаман Армії УНР, символ збройної боротьби за українську державність. Його образ є складним і дискусійним: полководець, що виявляв стратегічний талант в умовах неймовірно важких обставин, і водночас суперечлива фігура в контексті ряду трагічних подій. Саме ця неоднозначність робить постать Петлюри особливо цінним педагогічним матеріалом: вона спонукає учнів до критичного осмислення, відмови від спрощених оцінок і пошуку нюансованого розуміння історичної дійсності [35, с. 47].

Іван Якович Франко, хоча й завершив свій земний шлях ще до кульмінаційних подій Революції, є незамінною фігурою в контексті формування громадянських цінностей у зв'язку з історичним матеріалом початку XX ст. Його творчість – філософська, публіцистична і художня – є гімном активному громадянству, що відкидає пасивність і вимагає від людини особистої відповідальності за долю суспільства. Поема «Каменярі» та публіцистичні праці Франка є образами громадянського активізму, які резонують із сучасними викликами, що стоять перед українським суспільством [7].

Особливу педагогічну цінність мають постаті жінок у історичному матеріалі початку XX ст. – Леся Українка, Наталя Кобринська, Мілена Рудницька, Ольга Басараб – які демонструють учням, що громадянська активність не є привілеєм лише чоловіків. Введення жіночих персоналій у вивчення матеріалу сприяє формуванню гендерночутливого розуміння демократії, рівності прав та солідарності – цінностей, вкрай важливих для сучасного демократичного суспільства [32, с. 182].

Визначним прикладом громадянського героїзму є діяльність учасників бою під Крутами – молодих студентів, курсантів і гімназистів, які в січні 1918 р. стали на захист Київського напрямку проти більшовицьких військ, пожертвувавши своїм молодим життям задля відстоювання незалежності

Батьківщини. Для учнів 10 класу – ровесників тих юнаків – ця сторінка минулого є особливо емоційно близькою і спонукає до роздумів про відповідальність особистості перед суспільством та ціну свободи.

С. І. Моцак, характеризуючи методику формування громадянської компетентності, зазначає, що схематизація образів видатних постатей призводить до виховання некритичного, конформістського ставлення до авторитетів, що є антиподом демократичної громадянськості. Педагогічно ефективним є представлення постаті не лише в ореолі досягнень, але й у контексті складних обставин, суперечливих рішень і трагічних поразок [14, с. 140].

Методично ефективним прийомом роботи з персоналіями є порівняльна характеристика діячів, що обстоювали різні політичні позиції в один і той самий період. Наприклад, порівняння позицій М. Грушевського й В. Винниченка щодо форми державного устрою УНР дозволяє учням зрозуміти природу політичної дискусії в демократичному суспільстві, навчитися аргументувати власну позицію й поважати погляди опонентів. Це є практичним тренуванням культури демократичного спілкування [35, с. 43].

М. І. Ковач підкреслює, що персоналізована історія сприяє успішнішій соціалізації учнів ще й тому, що надає їм конкретні рольові моделі – зразки громадянської поведінки, адаптовані до реалій їхнього культурного середовища. Молодий чоловік чи дівчина, що бачать у Лесі Українці або Симоні Петлюрі не музейну мумію, а живу людину зі схожими переживаннями і вибором, отримують потужний стимул до власної громадянської активності [11, с. 26].

Краєзнавчий підхід дозволяє суттєво збагатити роботу з персоналіями, залучаючи до навчання постаті, пов'язані з рідним регіоном учнів. Практично кожен регіон України має своїх героїв доби 1914–1921 рр. – активістів кооперативного руху, членів місцевих рад, командирів збройних формувань, культурних і політичних діячів. Включення цих особистостей у навчальний матеріал перетворює абстрактні події на частину власної сімейної і місцевої

пам'яті, що є надзвичайно ефективним засобом формування локальної й загальнонаціональної ідентичності [30, с. 101].

О. Е. Охредько, характеризуючи методику суспільних дисциплін, звертає увагу на важливість методу біографічного аналізу – дослідження життєвого шляху особистості в контексті епохи. Цей метод орієнтує учнів не лише на засвоєння фактів, але й на розуміння того, як суспільний контекст формує людину і водночас як активна особистість впливає на перебіг суспільних подій. Таке розуміння взаємодії особи й суспільства є основою зрілої громадянської свідомості [31, с. 94].

Метод «входження в образ» (від англ. *empathy* – емпатія до минулого) – уявного «вживання» в ситуацію – є ще одним ефективним педагогічним прийомом роботи з персоналіями. Завдання на кшталт «уяви, що ти – член Центральної Ради й мусиш вирішити, підписувати чи не підписувати Брест-Литовський мир» або «напиши щоденниковий запис від імені учасника бою під Крутами» розвивають емпатію та здатність до морального вибору в складних ситуаціях. Ці навички є необхідними для відповідального громадянина, що вміє приймати виважені рішення в умовах тиску та невизначеності.

К. О. Баханов, досліджуючи інноваційні аспекти шкільної освіти, наголошує, що робота з персоналіями через рольові ігри, «живу газету» і художньо-документальні методи дає змогу учням не тільки засвоїти факти, а й прожити частину досвіду людей іншої епохи. Такий глибокий особистісний контакт із матеріалом є надійним фундаментом для виховання громадянської свідомості, яка є не зовнішньо нав'язаною, а органічно пережитою і прийнятою [6, с. 377].

Важливо підкреслити: робота з персоналіями у виховних цілях не повинна перетворюватися на некритичне звеличення чи, навпаки, цілеспрямоване руйнування авторитетів. О. М. Гриненко наголошує, що справжнє громадянське виховання через особистості минулого передбачає формування в учнів навичок морально зваженої оцінки, що враховує контекст, але не ухиляється від

ціннісного судження. Саме такий підхід відповідає меті виховання відповідального демократичного громадянина [28, с. 23].

Отже, Встановлено, що біографічний підхід та аналіз життєвих траєкторій персоналій початку XX ст. – М. Грушевського, С. Петлюри, представниць жіночого руху – виступають потужним аксіологічним чинником, оскільки пропонують десятикласникам персоналізовані зразки громадянського служіння, інтелектуального спротиву та збройного захисту держави [34, с. 21].

2.3. Історичні події та суспільно-політичні процеси початку XX ст. як змістова основа для формування громадянської позиції

Історичні події та суспільно-політичні процеси початку XX ст. становлять один із найбагатших і найдраматичніших пластів матеріалу шкільного курсу – і водночас надзвичайно потужну змістову основу для формування громадянської позиції учнів 10 класу. Революції, війни, процеси національного визволення, спроби державного будівництва та їхні трагічні наслідки – усе це не просто минушина, а живий урок, що розкриває природу держави, суспільства та громадянської відповідальності у їхніх найгостріших проявах .

Перша світова війна (1914–1918) є першою з ключових подій, що вивчаються в 10 класі і мають потужний потенціал для формування громадянської позиції. З погляду громадянського виховання ця війна є прикладом того, як мільйони людей опинилися заручниками рішень, прийнятих вузьким колом політичних еліт без широкого суспільного обговорення і волевиявлення народів. Вивчення причин і механізмів втягнення Австро-Угорщини і Росії у глобальний конфлікт формує в учнів критичне розуміння ролі воєнної пропаганди, маніпуляції суспільною думкою та важливості громадянського контролю над збройними силами і зовнішньою політикою [9, с. 12].

Для учнів особливо важливим є вимір особистого досвіду пересічних людей у Першій світовій війні. Долі українських солдатів, що воювали в лавах і російської, і австро-угорської армій, проти власних братів та родичів по інший

бік фронту, є наочним свідченням трагедії народу, позбавленого власної державності. Це є потужним аргументом на користь цінності національного суверенітету і громадянського права визначати долю власної країни [26, с. 24–33].

Центральне місце в матеріалі 10 класу посідає Українська революція 1917–1921 рр. – феномен, що не має аналогів у досвіді більшості інших народів і є унікальним джерелом громадянознавчих уроків. Революційна доба демонструє учням цілий спектр форм громадянської участі: від участі у виборах до Центральної Ради й Установчих зборів до збройного опору окупантам; від діяльності політичних партій і профспілок до місцевого самоврядування та кооперативного руху [5, с. 73–76].

Аналізуючи роль Центральної Ради як першого українського парламенту, важливо звернути увагу учнів на демократичний механізм її формування і функціонування. Тут є привід поставити проблемне питання: наскільки демократичними були процедури обрання і легітимність Центральної Ради? Як вона вирішувала суперечності між різними національними і соціальними групами? Чи можна вважати її справжнім парламентом у сучасному розумінні цього слова? Такі питання перетворюють вивчення конкретного факту на дослідження природи представницької демократії [8, с. 59].

Т. І. Мацейків зазначає, що осмислення причин поразки Української революції є не менш важливим для формування зрілої громадянської позиції, ніж вивчення її досягнень. Чому попри наявність державних органів, армії та міжнародних договорів УНР зазнала поразки? Дискусія навколо цього питання виявляє роль суспільної єдності, інституційної зрілості та громадянської свідомості широких верств населення як необхідних умов існування незалежної держави. Цей урок є особливо актуальним для сучасних учнів, що живуть в умовах збройного конфлікту [12, с. 6].

Утворення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) і її Злука з УНР є ще однією подією, що надзвичайно щедра на громадянознавчі уроки. Акт Злуки від 22 січня 1919 р. є прикладом мирного, демократичного об'єднання двох

державних утворень на основі спільної національної ідентичності та народного волевиявлення. Навіть в умовах військового конфлікту ЗУНР підтримувала функціонування цивільних інститутів та виборних органів – це свідчення того, що демократія здатна діяти навіть у кризових умовах [20, с. 2].

Суспільно-політичний процес встановлення радянської влади в Україні (1919–1921) є, за своєю навчально-виховною цінністю, антиподом революційно-демократичних досягнень попередніх років. Вивчення цих подій дозволяє учням зрозуміти природу тоталітарної держави, механізми знищення громадянського суспільства і демократичних інститутів, репресивну природу однопартійної системи. Т. О. Ремех наголошує, що знання про механізми утвердження тоталітаризму є необхідним компонентом громадянської освіти у суспільстві, що долає тоталітарну спадщину [19, с. 38–39].

Важливим аспектом формування громадянської позиції у зв'язку з матеріалом початку XX ст. є вивчення національно-визвольних рухів інших народів того часу – фінського, польського, прибалтійських народів. Порівняльний аналіз дозволяє учням оцінити унікальність і водночас загальнолюдський вимір українського досвіду, зрозуміти, які чинники сприяли успіху чи поразці різних національних проектів, та виробити обґрунтоване ставлення до принципу самовизначення народів як базового в сучасному міжнародному праві [21, с. 79].

Суспільні рухи початку XX ст. – кооперативний, профспілковий, жіночий, освітній – становлять ще один важливий пласт матеріалу, потенціал якого для громадянського виховання ще недостатньо реалізований у шкільній практиці. Ці рухи демонструють, що громадянське суспільство – не абстрактне поняття, а жива реальність, що формується з ініціативи окремих громадян, які об'єднуються для досягнення спільних цілей. Кооперативний рух, наприклад, є прикладом того, як громадяни вирішують економічні проблеми власними зусиллями, не покладаючись виключно на державу [15, с. 24].

А. М. Круглашов підкреслює, що в сучасних умовах повномасштабного збройного вторгнення Росії матеріал початку XX ст. набуває особливого

звучання: учні бачать пряму паралель між спробами окупації України в 1917–1920 рр. і сучасними воєнними діями Росії проти незалежності нашої держави. Ці паралелі, методично коректно введені в навчальний процес, сприяють формуванню усвідомленого патріотизму – не пасивного, а діяльного, заснованого на знанні та цивілізованих цінностях.

Культурне і духовне життя початку ХХ ст. є органічною частиною матеріалу, що несе виховний потенціал для громадянської освіти. Мистецтво і творчість, що їх пов'язують з поняттям «Розстріляного Відродження», модернізм в українській культурі, театральний і літературний рух – все це свідчення творчої енергії нації, що виборювала собі місце в цивілізованому світі. Для учнів усвідомлення цього культурного злету є важливим джерелом обґрунтованої національної гордості і підставою для патріотизму, що ґрунтується на повазі до культурних досягнень свого народу [23, с. 8].

Д. Л. Десятов наголошує, що події і суспільно-політичні процеси слугують найбільш ефективним матеріалом для формування громадянської позиції тоді, коли вони вивчаються у діяльнісному форматі: не як готовий зміст для засвоєння, а як проблемні питання для дослідження і дискусії. Запитання «Чому Центральна Рада програла більшовикам?», «Чи був Брест-Литовський мир правильним рішенням для УНР?», «Що заважало об'єднанню всіх українських сил у революційну добу?» – усі вони мають вагомий дидактичний потенціал для формування критичного мислення і обґрунтованої громадянської позиції [8, с. 56].

Досліджуючи формування громадянської ідентичності підлітків у процесі навчання, наголошує на особливому значенні встановлення зв'язку між подіями минулого і власним досвідом учнів. Якщо учень усвідомлює, що питання, які розглядалися в Центральній Раді в 1918 р. (суверенітет, мова, земля, права громадян), є тими самими питаннями, що стоять перед сучасним українським суспільством, – цей історичний матеріал набуває для нього особистісного сенсу і здатності реально впливати на формування активної громадянської позиції.

Отже, суспільно-політичні процеси 1914–1921 рр. слугують фундаментальною змістовою основою для обговорення складних громадянських питань: природи парламентаризму, конституційного закріплення свобод, причин інституційних криз та уроків тоталітаризму, які безпосередньо екстраполюються на виклики сучасної України.

Таким чином, проведений аналіз засвідчив, що курс історії України початку XX ст. має значний потенціал для формування громадянської позиції учнів 10 класу. Попри окремі методичні недоліки підручників, пов'язані з фрагментарним висвітленням історії повсякдення, прав людини та громадських рухів, програмовий матеріал Першої світової війни й Української революції створює змістову основу для осмислення демократичного будівництва, суспільної консолідації та захисту суверенітету. Ефективне опрацювання цього матеріалу ґрунтується на персоніфікації, проблемності та роботі з автентичними джерелами, що забезпечує рефлексію учнів і сприяє їхньому особистісному залученню до історичного змісту.

РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (ПОЧАТОК XX СТ.)

3.1. Розробка системи пізнавальних і проблемних завдань громадянського спрямування

Практична реалізація завдань громадянської освіти на уроках історії України значною мірою залежить від якості системи навчальних завдань, що пропонуються учням. Завдання є головним інструментом педагогічного впливу, що визначає, чи відбуватиметься на уроці справжня інтелектуальна й ціннісна робота, чи навчання обмежиться поверхневим засвоєнням фактів. Для забезпечення комплексного формування громадянської компетентності ці завдання мають охоплювати всі її структурні компоненти: когнітивний, ціннісно-мотиваційний та діяльнісно-поведінковий [32, с. 234].

У педагогічній науці розрізняють пізнавальні та проблемні завдання, хоча межа між ними часто є умовною. Пізнавальні завдання орієнтовані передусім на засвоєння, систематизацію та застосування знань, тоді як проблемні – на вироблення власної позиції, аргументацію й оцінювання суперечливих явищ. Для цілей громадянської освіти принципово важливими є саме проблемні завдання, що ставлять учня в ситуацію вибору, змушують зіставляти різні точки зору та обґрунтовувати власне бачення суспільних питань. Д. Л. Десятов, характеризуючи проблемне навчання на уроках історії як засіб розвитку громадянської компетентності, наголошує, що лише завдання, яке передбачає пошук, роздум і самостійний висновок, здатне виховати справжнього громадянина [8, с. 57].

Розробляючи систему пізнавальних і проблемних завдань громадянського спрямування для теми «Історія України початку XX ст.», доцільно виходити з таксономії навчальних цілей Б. Блума, адаптованої до завдань громадянської освіти. Відповідно до цього підходу, завдання першого рівня (знання і розуміння) вимагають відтворення та пояснення базових фактів і понять;

завдання другого рівня (застосування і аналіз) – використання знань для пояснення суспільних явищ і порівняльного аналізу; завдання третього рівня (синтез і оцінювання) – формулювання власних суджень, оцінювання рішень і подій, вироблення аргументованої позиції.

Першу групу – пізнавальні завдання репродуктивного рівня – становлять запитання і вправи, що забезпечують засвоєння понятійної та фактологічної основи громадянської компетентності. Для матеріалу початку ХХ ст. такі завдання можуть мати такий вигляд: «Поясніть поняття «національна автономія» і «державна незалежність». У чому полягала різниця між ними в позиціях різних партій Центральної Ради?»; «Назвіть органи державної влади, утворені в добу Центральної Ради, та охарактеризуйте їхні функції»; «Складіть хронологічну таблицю ключових подій Української революції 1917–1921 рр. і вкажіть їхнє значення для розбудови державності». Ці завдання закладають когнітивну основу, без якої неможлива зріла громадянська позиція.

Другу групу – аналітично-порівняльні завдання – становлять завдання, що вимагають від учнів активного осмислення здобутих знань, їхнього зіставлення та застосування до конкретних суспільно-політичних ситуацій. Прикладами таких завдань є: «Порівняйте систему державного устрою, передбачену Конституцією УНР 1918 р., та сучасну Конституцію України. Що є спільним, а що відмінним? Які принципи демократії відображені в обох документах?»; «Проаналізуйте позиції двох провідних партій Центральної Ради щодо форми державного устрою. Аргументи якої партії, на вашу думку, були більш обґрунтованими?»; «Зіставте причини поразки Центральної Ради з причинами, що ставлять під загрозу демократичні режими в сучасному світі. Які паралелі ви можете провести?» [30, с. 15].

Третю, найвищу групу – оцінювальні та ціннісно-орієнтаційні завдання – становлять завдання, що вимагають від учнів формулювання і відстоювання власної позиції, морально-ціннісного судження про минуле і сучасне. Такі завдання є найбільш значущими для формування громадянської компетентності. До них належать: «Оцініть рішення Центральної Ради підписати Берестейський

мир 1918 р. Яким були б ваші дії, якби ви входили до складу делегації?»; «Висловіть власну думку: чи міг активний спротив учасників бою під Крутами зупинити більшовицький наступ? Що, на вашу думку, визначало мотивацію молодих захисників?»; «Чи вважаєте ви державну незалежність абсолютною цінністю, яку слід захищати за будь-яку ціну? Аргументуйте свою відповідь на прикладах з початку ХХ ст. і сучасності» [12, с. 7].

Важливим різновидом завдань громадянського спрямування є завдання на аналіз першоджерел. Документи революційної доби – Четвертий Універсал Центральної Ради (22 січня 1918 р.), Конституція УНР 1918 р., Акт Злуки УНР і ЗУНР (22 січня 1919 р.) – є першоджерелами, безпосередня робота з якими сприяє формуванню навичок критичного аналізу документів, вміння розрізняти декларовані цілі і реальні дії, ключових для медіаграмотності та громадянської компетентності. В. С. Власов підкреслює, що робота учнів з оригінальними документами формує критичне ставлення до будь-яких текстів і розвиває навички верифікації інформації – компетентності, що є надзвичайно актуальними в умовах інформаційної війни.

Завдання до першоджерел можуть мати такий вигляд: «Прочитайте уривок із Четвертого Універсалу. Знайдіть у тексті положення, що відповідають сучасним принципам права народів на самовизначення. Яке значення мало проголошення незалежності для формування правового статусу УНР?»; «Проаналізуйте статті Конституції УНР 1918 р., що стосуються прав і свобод громадян. Чи відповідали ці положення міжнародним стандартам прав людини свого часу? Яких прав, гарантованих сучасними конституціями, у ній не вистачає?»; «Порівняйте мову і стиль документів Центральної Ради та більшовицьких декретів того самого періоду. Як відрізняється ставлення до громадянина в цих документах?».

О. Е. Охредько наголошує на важливості завдань, що передбачають зіставлення різних точок зору на одну й ту саму подію. Для матеріалу початку ХХ ст. це може бути порівняння позицій на революційні події в радянській і сучасній українській і зарубіжній історіографії: «Прочитайте два уривки – із

радянського підручника 1960-х рр. і сучасного наукового дослідження про Центральну Раду. Порівняйте, які факти виставлені на перший план, які замовчуються, яку мову і оцінки використовують автори. Зробіть висновок про вплив ідеологічного контексту на історичне знання».

Значне місце в системі завдань громадянського спрямування посідають рефлексивні завдання – такі, що орієнтують учнів на осмислення власного ставлення до громадянських проблем. Ці завдання можуть оформлятися у вигляді есе, коротких письмових міркувань, «листів у минуле» чи «щоденникових записів» від імені учасників революційних подій. К. О. Баханов підкреслює, що письмова рефлексія є потужним інструментом інтеріоризації громадянських цінностей: коли учень не просто відповідає на запитання, а формулює власну позицію у зв'язному тексті, цінності переходять у внутрішній план особистості [6, с. 264].

Для учнів 10 класу особливо ефективними є завдання, що встановлюють зв'язок між матеріалом початку XX ст. і сучасними подіями. А. М. Круглашов наголошує, що проблемні завдання «крізь призму сучасності» – наприклад, порівняння дипломатичної боротьби УНР за визнання суверенітету в 1918–1919 рр. з дипломатичними зусиллями України в умовах повномасштабної агресії Росії – є надзвичайно ефективними для формування усвідомленої патріотичної позиції. Такі завдання переконують учнів у тому, що історичний матеріал є не «мертвим минулим», а живим ресурсом для розуміння сучасності [29, с. 70].

Суттєвим компонентом системи завдань громадянського спрямування є завдання краєзнавчого характеру. Вони пропонують учням дослідити, яким чином події революційної доби відображалися в рідному місті чи регіоні, хто з місцевих жителів брав участь у революційних подіях, як виглядали місцеві органи влади в 1917–1921 рр. М. І. Ковач доводить, що краєзнавче дослідницьке завдання формує відчуття особистої причетності до історії та зміцнює зв'язок між локальною і загальнонаціональною ідентичністю. Для таких завдань не потрібна

спеціальна підготовка: учні можуть скористатися матеріалами місцевих музеїв, бібліотек, архівів чи сімейними переказами [11, с. 27].

Т. І. Мацейків пропонує ефективне краєзнавче завдання: «Дослідіть, як у вашому місті (районі) відбувалося встановлення і зміна влади у 1917–1920 рр. Які діячі революційної доби були пов’язані з вашим краєм? Складіть короткі біографічні довідки про трьох таких діячів і підготуйте їхню презентацію для класу». Такий тип завдань поєднує дослідницьку, творчу і ціннісну роботу, формуючи одночасно кілька компонентів громадянської компетентності [12, с. 6].

Важливим елементом системи завдань є завдання на розвиток навичок демократичної комунікації: складання петицій до органів місцевої влади в рольовій ситуації (наприклад, від імені міської ради 1917 р.); підготовка звернення до міжнародних організацій від імені делегації УНР; складання «парламентської промови» на засіданні Центральної Ради з конкретного питання. підкреслюємо, що завдання, які моделюють реальну громадянську комунікацію, формують у підлітків практичні навички участі в демократичних процесах – навички, необхідні їм у майбутньому дорослому житті [35, с. 44].

Отже, система пізнавальних і проблемних завдань громадянського спрямування для курсу «Історія України початку ХХ ст.» в 10 класі має бути багаторівневою та охоплювати репродуктивно-пізнавальні, аналітично-порівняльні, оцінювальні, ціннісно-орієнтаційні, рефлексивні, краєзнавчі та комунікативно-діяльнісні завдання. Їх системне поєднання забезпечує послідовний розвиток громадянської компетентності учнів, формування вмінь критичного аналізу історичних джерел, аргументованого висловлення власної позиції та усвідомленої участі в обговоренні суспільно значущих проблем.

3.2. Моделювання фрагментів уроків з історії України (початок ХХ ст.) з використанням інтерактивних методик

Впровадження системи завдань громадянського спрямування набуває практичного виміру лише в контексті цілісного уроку, побудованого за

принципами активної та інтерактивної педагогіки. Моделювання уроків – тобто розробка детальних сценаріїв навчальних ситуацій – дозволяє продемонструвати, як теоретичні підходи до формування громадянської компетентності реалізуються у безпосередній взаємодії вчителя й учнів. У цьому підрозділі представлено моделі ключових фрагментів уроків на матеріалі трьох тематичних блоків: «Перша світова війна і Україна», «Центральна Рада і УНР», «Бій під Крутами як символ громадянського вибору» [33, с. 15].

Перший модельний фрагмент – урок з теми «Перша світова війна: пересічна людина між двома фронтами» – побудований на методі аналізу першоджерел у поєднанні з технікою «Читання з передбаченням». Урок розрахований на 45 хвилин для учнів 10 класу і реалізує насамперед когнітивний та ціннісно-мотиваційний компоненти громадянської компетентності. Головне запитання уроку: «Чи мав звичайний солдат-українець вибір у роки Першої світової війни – і якщо так, то в чому він полягав?».

Вступна частина уроку (8–10 хвилин) відкривається прийомом «Провокаційне запитання»: вчитель запитує, чи вважають учні, що в умовах масштабної війни кожна людина автоматично стає «заручником обставин» і позбавляється власного вибору. Учні висловлюють короткі думки без коментарів вчителя. Це активізує попередні уявлення і створює проблемну ситуацію, що розв'язуватиметься впродовж уроку. Д. Л. Десятов підкреслює, що відкриття уроку з суперечливого питання є однією з найефективніших технік залучення підлітків до активної розумової роботи [8, с. 61].

Основна частина уроку (25–28 хвилин) організована як робота в групах з трьома пакетами першоджерел. Перший пакет – уривки зі спогадів українського стрільця Українських Січових Стрільців (австрійська армія); другий – фрагменти листів українського солдата з лав російської армії; третій – матеріали про дезертирство та антивоєнні рухи серед українського населення. Кожна група аналізує свій пакет за планом: хто автор? у якій ситуації він опинився? який вибір він здійснив і чому? як він ставиться до «ворогів» по інший бік фронту, які є його земляки? Після роботи в групах – міжгрупове обговорення: «Порівняйте три

типи людської поведінки. Який вибір ви вважаєте найбільш відповідальним? Чи існує «правильний вибір» у ситуації несправедливої війни?» [26, с. 32–33].

Завершальна частина уроку (7–10 хвилин) реалізується через техніку «Незакінчені речення»: кожен учень письмово завершує фрази «Сьогодні я зрозумів(ла), що...», «Для мене стало несподіванкою...», «Я думаю, що в умовах сучасної війни Росії проти України...». Ці речення не перевіряються вчителем, а слугують інструментом особистісної рефлексії – способом інтеріоризації цінностей, які опрацьовувалися впродовж уроку. Наголошуємо, що особистісна рефлексія в кінці уроку закріплює виховний ефект і переводить набутий досвід у площину особистих цінностей учня.

Другий модельний фрагмент – урок з теми «Центральна Рада: перший парламент України», побудований на технологіях дебатів і симуляції парламентського засідання. Ключова мета: дати учням безпосередній досвід демократичної дискусії та парламентської процедури. Це формує насамперед діяльнісно-поведінковий компонент громадянської компетентності – практичні навички демократичної комунікації [28, с. 9].

Підготовча робота до уроку: за тиждень до уроку клас ділиться на 4 групи, що представлятимуть Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР), Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ) та представників національних меншин (польської, єврейської, російської громад). Кожна група отримує завдання дослідити програмні позиції своєї «партії» щодо форми державного устрою, земельного питання, прав національних меншин і ставлення до більшовицьких декретів. Підкреслюємо, що попередня дослідницька підготовка до рольового заходу значно підвищує навчальну та виховну цінність останнього [35, с. 44].

Основна частина уроку (30 хвилин): вчитель виконує роль «Голови засідання». Учням пропонується розглянути одне конкретне питання порядку денного – відповідь на більшовицький ультиматум грудня 1917 р. Кожна «фракція» має 3 хвилини на виступ і по 1 хвилині на заперечення опонентам. Після дебатів – «голосування» в класі (кожен учень голосує за позицію, яку

вважає найбільш переконливою) і загальне обговорення: «Яка позиція перемогла? Чому? Як ви думаєте, чому реальна Центральна Рада ухвалила саме те рішення, яке ухвалила? Що б ви зробили на її місці?» [33, с. 100].

О. І. Пошетун наголошує, що для максимального педагогічного ефекту важливо обговорити з учнями після завершення гри, наскільки реальними є у демократичному суспільстві подібні ситуації, де немає «правильної» відповіді, а є лише конкуруючі інтереси і цінності. Це важливий момент переходу від рольової гри до реальної громадянської освіти.

Третій модельний фрагмент – урок-дослідження «Бій під Крутами: вибір і відповідальність» – є одним з найемоційно насичених і важливих у контексті громадянського виховання учнів 10 класу. Методичний стрижень уроку – прийом історичної *empathy* («входження в образ») у поєднанні з технікою письмової рефлексії. Т. О. Ремех підкреслює, що теми, пов'язані з жертовністю і захистом Батьківщини, потребують особливого педагогічного такту: вчитель має уникати надмірного пафосу, натомість створюючи умови для щирого особистісного переживання матеріалу [19, с. 40].

Вступна частина уроку (10 хвилин): вчитель починає урок без вступних пояснень – з читання уривку зі спогадів очевидця бою під Крутами. Після читання – хвилина тиші. Потім – перше запитання: «Хто ці люди за віком, соціальним становищем, освітою? Що об'єднує їх із вами?» Встановлення психологічної близькості між учнями 10 класу і учасниками бою, яким було 17–20 років, є ключовим педагогічним прийомом цього уроку.

Основна частина уроку (25 хвилин): учні отримують аркуш паперу і пишуть «Щоденниковий запис від 28 січня 1918 р.» від імені одного з учасників бою під Крутами. Завдання чітко сформульоване: «Запишіть думки і почуття людини, яка опинилася в таких обставинах: ти – студент або гімназист, тобі 18 років, ти добровільно вступив до загону; ти знаєш, що противник переважає чисельністю; ти думаєш про родину, про Батьківщину, про майбутнє. Що і чому ти вирішуєш?» Після написання – добровільне читання вголос і групове

обговорення: які мотиви найчастіше звучали? Чи є різниця між мотивами різних «персонажів»? Що об'єднує всіх?.

Завершальна частина уроку (10 хвилин): вчитель проводить «Відкритий мікрофон» – учні по черзі одним реченням відповідають на запитання «Що означає бути громадянином у час небезпеки?» Відповіді не коментуються й не оцінюються – це простір для щирого висловлювання. С. І. Моцак підкреслює, що такі «незавершені» урочні ситуації, де вчитель свідомо не нав'язує «правильний висновок», а залишає простір для самостійного осмислення, є найбільш цінними з погляду формування зрілої громадянської позиції [14, с. 138].

Четвертий модельний фрагмент – урок-дослідження з медіаосвітнім компонентом «Пропаганда і правда: як більшовики та УНР боролися за суспільну думку» – відповідає нагальним потребам сучасної громадянської освіти в умовах інформаційної війни. Н. М. Гупан та Т. О. Ремех наголошують, що навички критичного аналізу медіаповідомлень є необхідними для громадянина цифрового суспільства. Урок пропонує учням порівняти більшовицькі та українські видання 1918–1919 рр. (фрагменти плакатів, газетних статей, декретів) та проаналізувати, які прийоми пропаганди в них використовуються – і як ці прийоми співвідносяться із сучасними прийомами маніпуляції [19, с. 34–36].

Ю. Якименко підкреслює, що формування медіакритичності – навички розпізнавати пропаганду і маніпуляцію – є одним із пріоритетів громадянської освіти, оскільки саме ця навичка захищає демократичне суспільство від авторитарних впливів. Урок завершується складанням учнями «пам'ятки медіакритичного читача» – переліку ознак пропагандистського тексту, виявлених у ході аналізу історичних і сучасних матеріалів. Ця пам'ятка слугує практичним інструментом, корисним у повсякденному медіаспоживанні [39, с. 6].

Звертаємо увагу на те, що ефективний урок з інтерактивними методиками повинен мати чітку структуру: виклик (активізація), осмислення (активна пізнавальна робота), рефлексія (особистісне привласнення досвіду). Усі

представлені модельні фрагменти побудовані саме за такою структурою, що відповідає вимогам технології розвитку критичного мислення та принципам особистісно орієнтованої освіти [36, с. 3].

Характеризуючи особистісно орієнтовані технології в освіті, підкреслює, що ефективний урок громадянської освіти – це завжди урок, на якому відбувається не лише передача знань, але й особистісна зустріч учня з суспільно значущим досвідом. Саме тому всі представлені моделі передбачають елементи особистісної рефлексії, що дозволяють учням усвідомити, яке значення має історичний матеріал особисто для них.

Отже, моделювання фрагментів уроків з теми «Історія України початку ХХ ст.» засвідчило, що інтерактивні методики – дискусія, симуляція парламентського засідання, прийом «входження в образ», медіаосвітній аналіз і техніка рефлексивного письма – є ефективним інструментарієм формування всіх компонентів громадянської компетентності учнів 10 класу. Визначальними умовами результативності таких уроків є чітка проблемна спрямованість, поєднання емоційного й раціонального в опрацюванні матеріалу, створення простору для самостійного висловлення та особистісної рефлексії, а також органічний зв'язок між історичним змістом і актуальними суспільними питаннями.

3.3. Інструментарій оцінювання рівня сформованості громадянської компетентності в учнів 10 класу

Педагогічна ефективність роботи з формування громадянської компетентності значною мірою залежить від наявності адекватного інструментарію оцінювання. Без систематичного вимірювання результатів учитель не може переконатися, що обрані методи справді забезпечують розвиток тих якостей і вмінь, на які вони спрямовані. Водночас оцінювання громадянської компетентності є значно складнішим завданням, ніж оцінювання предметних знань: ця компетентність є комплексним утворенням, значна частина якого (ціннісні орієнтації, мотиви, готовність до дії) не піддається прямому

вимірюванню стандартними тестовими методами [17, с. 91]. Слід наголосити, що успішність реалізації громадянського виховання значною мірою залежить від світоглядних установок самого педагога. На цьому акцентує увагу Л. В. Задорожна-Княгницька, зазначаючи, що активна громадянська позиція вчителя, його моральна і політична культура є ключовою умовою дієвого виховного впливу на учнівську молодь, особливо в регіонах із підвищеною суспільно-політичною напругою [10, с. 69].

Характеризуючи компетентнісний підхід до навчання, наголошує, що оцінювання компетентності потребує використання принципово іншого інструментарію, ніж оцінювання знань: замість перевірки здатності відтворити готовий зміст – оцінювання здатності застосувати набуті знання і навички в нових, наближених до реальних умовах. Це означає, що ефективний інструментарій оцінювання громадянської компетентності має включати аутентичні задачі, портфоліо, рубрики самооцінювання та групового оцінювання – поряд із традиційними формами перевірки знань.

Першим і базовим рівнем інструментарію є критеріальні рубрики – зведені таблиці, що описують рівні сформованості кожного компонента громадянської компетентності. Т. О. Ремех, досліджуючи формування громадянської ідентичності підлітків, пропонує виділяти чотири рівні: початковий (учень відтворює окремі факти, але не розуміє їхнього громадянського значення), середній (учень розуміє сутність громадянських цінностей, але відчуває труднощі з їх практичним застосуванням), достатній (учень впевнено аргументує громадянську позицію і демонструє елементи громадянської активності), високий (учень системно і критично мислить, активно застосовує громадянські навички у різних контекстах) [19, с. 40–41].

Критеріальна рубрика для оцінювання громадянської компетентності у зв'язку з темою «Українська революція 1917–1921 рр.» може містити такі критерії: знання ключових подій та діячів революційної доби та їхнього значення для демократичного розвитку України; розуміння принципів демократичного устрою на прикладі інституцій Центральної Ради і УНР; вміння аналізувати

першоджерела і виявляти їхній громадянський зміст; здатність аргументувати власну позицію щодо суперечливих питань революційної доби; готовність встановлювати зв'язок між історичними і сучасними громадянськими проблемами підкреслює, що конкретизовані та прозорі критерії оцінювання є необхідною умовою компетентнісного навчання – учень має знати, за якими показниками оцінюється його прогрес.

Другим важливим інструментом є тести-запитання відкритого типу (есе-відповіді). На відміну від тестів із варіантами відповідей, есе-відповідь дозволяє виявити рівень критичного мислення учня, здатність до самостійного суджень і аргументації. Приклади завдань для есе-відповіді: «Поясніть, що, на вашу думку, означає словосполучення «відповідальне громадянство» на прикладах з добу Центральної Ради»; «Чи вважаєте ви, що досвід Центральної Ради є актуальним уроком для сучасної України? Аргументуйте свою відповідь, спираючись на конкретні факти»; «Як ви ставитесь до людей, які в умовах революції 1917–1921 рр. свідомо співпрацювали з більшовицькою владою задля власної безпеки? Як ви оцінюєте їхній вибір?».

Третім елементом інструментарію є портфоліо учня – систематично зібрана добірка робіт, що відображає його розвиток упродовж навчального семестру. Портфоліо з громадянської тематики може містити: есе про значення революційних подій початку XX ст. для сучасності; аналіз першоджерела; краєзнавче дослідження; самооцінку власної громадянської позиції; планову рефлексію після рольових ігор і дискусій. підкреслюємо, що портфоліо є не лише інструментом оцінювання, але й засобом розвитку здатності учня до самоосмислення і самовдосконалення – навички, що є ключовою для зрілої громадянської особистості.

Четвертим інструментом є аутентичні завдання – завдання, що моделюють реальні ситуації громадянської участі. До них належать: підготовка та виступ з промовою на «шкільному парламенті» з питань, актуальних для шкільного самоврядування; написання листа до місцевого депутата з конкретною пропозицією; розробка плану заходу, присвяченого пам'яті учасників бою під

Крутами чи інших історичних подій. Т. І. Мацейків наголошує, що аутентичні завдання дозволяють оцінити не потенційну, а реальну громадянську дієздатність учня – готовність і вміння брати участь у громадській діяльності [12, с. 6].

О. І. Пометун звертає увагу на метод спостереження як важливий інструмент оцінювання поведінкового компонента компетентності. Під час дискусій, рольових ігор і групових проектів учитель може систематично спостерігати і фіксувати: чи бере учень активну участь у обговоренні; чи вміє він слухати опонентів і поважати їхню думку; чи виявляє він ініціативу у вирішенні групових завдань; чи демонструє толерантність до відмінних позицій. Ці спостереження, оформлені у вигляді коротких анотацій у класному журналі або в індивідуальних картках учнів, є цінним доповненням до письмових форм оцінювання [17, с. 92].

Ефективна система оцінювання громадянської компетентності повинна включати самооцінку і взаємооцінку учнів поряд із зовнішньою оцінкою вчителя. Самооцінку можна реалізувати через анкету, що пропонується учням наприкінці кожного тематичного блоку. Зразкова анкета самооцінки може містити твердження на кшталт: «Я можу пояснити, яке значення мала Центральна Рада для демократичного розвитку України» (оцінювання когнітивного компонента); «Я вважаю, що захист суверенітету країни є особистим обов'язком кожного громадянина» (оцінювання ціннісно-мотиваційного компонента); «Я вмію відстояти свою точку зору в дискусії, поважаючи думку опонента» (оцінювання діяльнісного компонента). Учні оцінюють кожне твердження за чотирибальною шкалою [22, с. 5].

С. І. Моцак наголошує на важливості оцінювання не лише рівня знань і вмінь, але й динаміки їхнього розвитку. Тому порівняльний аналіз анкети самооцінки на початку і наприкінці вивчення курсу «Історія України початку ХХ ст.» дозволяє виявити реальні зміни в громадянській компетентності учнів і є цінним показником ефективності педагогічної роботи [14, с. 139].

О. І. Пометун пропонує формат взаємооцінювання в парах: після завершення спільного проекту чи дискусії учні оцінюють партнера за заздалегідь відомими критеріями – внесок у спільну роботу, якість аргументації, повага до думки партнера, творчість і самостійність мислення. Така взаємооцінка розвиває метакогнітивні навички і формує відповідальне ставлення до колективної діяльності – важливий елемент громадянської культури [17, с. 91].

В умовах дистанційного або змішаного навчання, що набуло актуальності в Україні в зв'язку з воєнним станом, інструментарій оцінювання потребує адаптації до цифрового середовища. Ю. Якименко підкреслює, що цифрові платформи – Google Forms, LearningApps, Padlet, Mentimeter – дозволяють реалізувати більшість з описаних форм оцінювання у дистанційному форматі. Онлайн-дискусії у форумах, відеопрезентації проектів, цифрові портфоліо – всі ці інструменти можуть ефективно замінювати аналогові аналоги в умовах дистанційного навчання без втрати педагогічної цінності [39, с. 263].

Д. Л. Десятов, аналізуючи діагностичний потенціал проблемних завдань, наголошує: сама по собі здатність учня сформулювати власну проблемну гіпотезу і аргументовано її захистити є одним з найбільш надійних індикаторів розвиненої громадянської компетентності. Тому письмові проблемні завдання, що перевіряються за чітко визначеними рубриками, є одним із найцінніших елементів усього інструментарію оцінювання [8, с. 55].

Отже, зазначимо, що інструментарій оцінювання громадянської компетентності учнів 10 класу має поєднувати критеріальні рубрики, завдання відкритого типу, портфоліо, автентичні завдання, педагогічне спостереження, самооцінку, взаємооцінку та цифрові засоби. Саме комплексне використання цих інструментів забезпечує об'єктивне відстеження рівня сформованості компетентності й дає змогу своєчасно коригувати освітній процес.

Таким чином, практична частина дослідження підтвердила, що процес формування громадянської компетентності учнів 10 класу є результативним лише за умови функціонування цілісної методичної системи, яка поєднує три взаємопов'язані компоненти: рівневі цільові завдання, інтерактивні форми

навчальної діяльності та комплексний інструментарій оцінювання результатів. Перехід від пасивного засвоєння подій 1914–1921 рр. до виконання оцінювальних завдань і написання рефлексивних есе виступає важливим чинником інтеріоризації демократичних цінностей та формування громадянської позиції учнів. Змодельовані фрагменти уроків – парламентська симуляція, аналіз пропагандистських маніпуляцій, дослідження людського виміру війни – створюють простір для відкритого діалогу та практичного тренування навичок демократичної комунікації. Запропонований критеріально-діагностичний апарат, адаптований до умов змішаного навчання за допомогою ІКТ-інструментів, дає змогу здійснювати не лише контроль рівня знань, а й гнучкий моніторинг ціннісних орієнтацій і поведінкових змін учнів, що відповідає стратегічним цілям Нової української школи..

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження було присвячене актуальній і суспільно значущій проблемі – теоретичному обґрунтуванню та методичному забезпеченню процесу формування громадянської компетентності учнів 10 класу під час вивчення курсу «Історія України» (початок XX ст.). За результатами комплексного дослідження сформульовано такі узагальнені висновки.

Громадянська компетентність у контексті реформ НУШ є складним інтегративним утворенням, яке охоплює когнітивний, ціннісно-мотиваційний, діяльнісно-поведінковий та рефлексивний компоненти. В умовах сучасних безпекових викликів і повномасштабної збройної агресії РФ зміст цієї компетентності суттєво розширився, доповнившись такими актуальними вимірами, як медіаграмотність, протидія дезінформації, психологічна стійкість до маніпуляцій та усвідомлена готовність до захисту суверенітету держави. Шкільна історична освіта виступає унікальним і незамінним засобом формування громадянської свідомості підлітків. Через поєднання наративної, аналітичної та практично орієнтованої педагогічних стратегій курс історії забезпечує розвиток громадянського уявлення, критичного мислення в широкому часовому вимірі та усвідомлення учнем власної суб'єктності в сучасному демократичному суспільстві.

Чинні навчальні програми чітко орієнтують на компетентнісний підхід, проте в більшості підручників В. Власова і С. Кульчицького, О. Гісема і О. Мартинюка, І. Щупака громадянська проблематика все ще дещо поступається військово-політичному та хронологічно-подієвому наративам. Досліджуваний період – Перша світова війна, Українська революція 1917–1921 рр., державотворчий досвід УНР та ЗУНР, утвердження радянського тоталітаризму – має винятковий виховний потенціал, оскільки дає змогу розкрити сутність демократичних інституцій, парламентаризму, конституціоналізму та ціну національного суверенітету. Встановлено, що методично грамотне залучення до освітнього процесу складних, контрверсійних біографій історичних діячів,

зокрема М. Грушевського, С. Петлюри, а також видатних жінок епохи, і героїко-трагічних сторінок минулого, передусім бою під Крутами, створює для учнів 10 класу емоційно близькі рольові моделі активної громадянської поведінки та забезпечує продуктивний діалог епох із сучасністю.

З метою практичної реалізації компетентнісного підходу запропоновано семирівневу систему пізнавальних і проблемних завдань громадянського спрямування, побудовану з урахуванням таксономії Б. Блума. Ця модель послідовно забезпечує перехід учнів від репродуктивно-пізнавального рівня через аналітико-порівняльний до ціннісно-орієнтаційного, рефлексивного, краєзнавчого та проєктно-діяльнісного рівнів. Важливим практичним результатом дослідження стало моделювання фрагментів чотирьох інтерактивних уроків: аналізу першоджерел щодо вибору пересічної людини в роки Першої світової війни; симуляції парламентських дебатів Центральної Ради; уроку-дослідження бою під Крутами через техніку історичної емпатії; медіаосвітнього аналізу методів більшовицької пропаганди. Визначено, що головними педагогічними умовами ефективності цих занять є постановка відкритих проблемних запитань, поєднання раціонального й емоційного та відмова вчителя від нав'язування готових ідеологічних висновків.

Розроблено комплексний інструментарій оцінювання рівня сформованості громадянської компетентності учнів 10 класу. Доведено неможливість адекватного вимірювання компонентів компетентності стандартними тестовими методами, у зв'язку з чим сформовано гнучку систему з семи взаємодоповнювальних засобів: критеріальних рубрик із чотирирівневою шкалою вимірювання для кожного компонента; есе-відповідей відкритого типу; навчальних портфоліо; автентичних завдань; карток систематичного педагогічного спостереження; анкет самооцінки та взаємооцінки в парах. Обґрунтовано придатність цього інструментарію до умов як очного, так і дистанційного освітнього процесу, а порівняльний аналіз результатів діагностики на початку і в кінці вивчення тематичних блоків визначено надійним

індикатором динаміки ціннісного та особистісного розвитку майбутнього громадянина.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що курс «Історія України» (початок XX ст.) є потужним ресурсом формування громадянської компетентності учнів 10 класу. Його зміст, за умови належного методичного опрацювання, дає змогу поєднати історичне знання з вихованням відповідальної громадянської позиції, критичного мислення та готовності до активної участі в суспільному житті..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Нормативно-правові документи

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти : затв. постановою Каб. Міністрів України від 23.11.2011 № 1392. Київ, 2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF> (дата звернення: 12.01.2026).
2. Державний стандарт базової середньої освіти : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 30 верес. 2020 р. № 898. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standativ-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898> (дата звернення: 25.01.2026).
3. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 03.02.2026).
4. Концепція Нової української школи / М-во освіти і науки України. Київ, 2016. 40 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 14.02.2026).
5. Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи : навч. програма для закладів загальної середньої освіти : затв. наказом М-ва освіти і науки України від 03 серп. 2022 р. № 698. Київ : МОН України, 2022. 106 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 28.02.2026).

ІІ. Монографії, статті, кваліфікаційні роботи і методичні матеріали

6. Баханов К. О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти: монографія. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2005. 384 с. URL: <https://studfile.net/preview/8837934/> (дата звернення: 05.03.2026).
7. Вакарь Л.Б. Формування громадянської компетентності учнів на уроках історії України, курсу «Громадянська освіта». *Всеосвіта*. 2021. 23

лютого. URL: <https://vseosvita.ua/library/dopovid-formuvanna-gromadanskoj-kompetentnosti-ucniv-na-urokah-istorii-ukraini-kursu-gromadanska-osvita-417809.html>

8. Десятов Д. Організація рефлексивної діяльності учнів на уроках історії в старших класах. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2014. Вип. 49. С. 55–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2014_49_10 (дата звернення: 11.03.2026).

9. Желіба О. Громадянська та історична освітня галузь середньої освіти: на які питання потрібно шукати відповіді?. *Громадянська та історична освітня галузь середньої освіти: виклик для навчальних закладів та варіанти відповідей: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. С. 8–11. URL: https://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab//Conference/konferets_tezi_n_zhin.pdf

10. Задорожна-Княгницька Л. В. Формування громадянської позиції школярів: регіональний аспект. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія*. 2020. Вип. 62. С. 63–70. URL: <http://repository.mdu.in.ua/jspui/handle/123456789/2120> (дата звернення: 19.03.2026).

11. Ковач М.І. Формування громадянської та соціальної компетентностей учнів засобом вивчення життя та діяльності Августина Волошина. Івано-Франківськ. 2023. 64 с. URL: https://lib-repo.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/22770/1/%D0%9A%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%87_%D0%84%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%88%D1%96%D0%B9.pdf (дата звернення: 15.04.2026).

12. Мацейків Т.І. Потенціал курсу історії України у формуванні громадянської компетентності старшокласників. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2019. № 1 (59). С. 6–8. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719414/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D>

[1%82%D1%8F.%D0%9C%D0%B0%D1%86%D0%B5%D0%B9%D0%BA%D1%96%D0%B2..pdf](#)

13. Мисан В. О. Завдання ЗНО з історії і компетентнісний підхід. *Освіта.UA*. 2017. 12 червня. URL: <https://osvita.ua/blogs/56102/> (дата звернення: 24.03.2026).

14. Моцак С. І. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання історії України. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2012. № 45. С. 137–140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpkov_2012_45_37 (дата звернення: 02.04.2026).

15. Мудренюк О. Форми та методи громадянського виховання в закладах професійної (професійно-технічної) освіти. *На урок*. 2022. 23 вересня. URL: <https://naurok.com.ua/formi-ta-metodi-gromadyanskogo-vihovannya-v-zakladah-profesiyno-profesiyno-tehnichno-osviti-301288.html>

16. Онопрієнко О., Цимбалару А. Компетентнісно орієнтована освіта в дії: у роки для стійкого розвитку. *Початкова школа*. 2011. № 1. С. 53–58.

17. Пометун О. І., Ремех Т. О. Оцінювання учнів з громадянської освіти в контексті компетентісного підходу. *Український педагогічний журнал*. 2019. № 1. С. 86–97. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/717916/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%9F%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%83%D0%BD%20%D0%A0%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%85.pdf> (дата звернення: 15.04.2026).

18. Приймак С.Д. Формування громадянської компетентності при вивченні діяльності народного руху України на уроках історії України в 11 класі. Івано-Франківськ. 2025. 133 с. URL: https://lib-repo.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/24385/1/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%B8%CC%86%D0%BC%D0%B0%D0%BA_%D0%9A%D0%BE%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%B0.pdf

19. Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–41.

URL:

https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/713638/1/%D0%93%D0%9A_%D1%81%D1%82_%D0%A3%D0%9F%D0%96_18.pdf (дата звернення: 22.04.2026).

20. Козерема М. В. Формування громадянської компетентності на уроках історії, предмету «Громадянська освіта» та правознавства. *НаУрок*. 2020. URL: <https://naurok.com.ua/formuvannya-gromadyansko-kompetentnosti-na-urokah-istori-predmetu-gromadyanska-osvita-ta-pravoznavstva-157253.html> . (дата звернення: 15.04.2026).

21. Піддячий, В. М. Сутність і зміст громадянської компетентності майбутнього педагога. *Молодь і ринок*. 2017. № 7 (150). С. 79–82. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/709205/>

22. Степанова Н. М. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навч.закладів відповідно до вимог державних стандартів. Черкаси, 2014. URL: <http://library.ippro.com.ua/attachments/article/343/%D0%A4%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20d.pdf>

23. Шахрай В. М. Теоретико-методичні засади формування соціальної компетентності учнів основної і старшої школи засобами театрального мистецтва : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05, 13.00.07 / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т проблем виховання ; наук. консультант Н. Є. Миропольська. Київ, 2016. 534 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/708822/1/Shakrai_dis.pdf (дата звернення: 29.04.2026).

24. Яковчук М. Формування громадянської компетентності учнів 7–9-х класів закладів загальної середньої освіти у процесі навчання німецької мови. *Проблеми сучасного підручника*. 2025. № 35. С. 345–356. DOI: <https://ipvid.org.ua/index.php/psp/article/view/852>

III. Підручники та посібники

25. Власов В. Писемні джерела на уроках історії у 8 класі як засіб модернізації навчального процесу. *Історія та суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. 2016. № 6–7. С. 12–20. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/714332/1/%D0%92%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B21.pdf>.

26. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти. Київ : Генеза, 2018. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1228-istoriya-ukrainy-10-klas-vlasov-kulchycky.html>

27. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти. Харків : Ранок, 2018. 256 с. URL: <https://shkola.in.ua/1750-istoriia-ukrainy-10-klas-hisem-2018.html>

28. Гриненко О.М. Модель громадянської освіти (з досвіду роботи Донецького обласного палацу дитячої та юнацької творчості) / уклад.: Гриненко О.М., Скорописова Л.І. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2019. 30 с. URL: https://donopdut.org.ua/wp-content/uploads/2021/10/35-MODEL-GROMADYANSKOYi-OSVITI_compressed.pdf

29. Круглашов А.М. Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз. Навчальний посібник. 2022. Чернівці. 184 с. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6145/%D0%93%D0%9E_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf?sequence=1&isAllowed=y

30. Мороз П. В. Дослідницька діяльність учнів в процесі навчання історії України: методичний посібник. Київ: Педагогічна думка, 2012. 128 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/1405/1/12-63.pdf> (дата звернення: 16.05.2026).

31. Охредько О. Е. Громадянська освіта : підруч. для 9 кл. закл. загал. серед. освіти / О. Е. Охредько, Л. Г. Коломєєць, В. В. Гладун. Харків: Вид-во «Ранок», 2026. 128 с. URL: <https://lms.e-school.net.ua/courses/course->

[v1:Ranok+Hromadianska_osvita_9_kl_Ohredko+2025/courseware/2dd5e3e357cd41fa8278d4853943c484/2dd5d72ce67643c49e755f7146bc81b8/?child=first](https://v1.Ranok+Hromadianska_osvita_9_kl_Ohredko+2025/courseware/2dd5e3e357cd41fa8278d4853943c484/2dd5d72ce67643c49e755f7146bc81b8/?child=first)

32. Пометун О. І. Актуальні питання компетентісно орієнтованої методики навчання історії та громадянської освіти в ліцеї : метод. посіб. Київ : Педагогічна думка, 2021. 370 с. URL: <https://undip.org.ua/library/aktualni-pytannia-kompetentnisno-oriientovanoi-metodyky-navchannia-istorii-ta-hromadianskoi-osvity-v-litsei-metodychnyy-posibnyk/> (дата звернення: 09.01.2026).

33. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання. Київ, 2007. 144 с. URL: <https://repository.ldufk.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a18969d7-5979-4b3c-96fd-5f383d84f5d3/content> (дата звернення: 18.01.2026).

34. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : метод. посіб. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/712706/> (дата звернення: 27.01.2026).

35. Гісем О. В. «Історія: Україна і світ (інтегрований курс, рівень стандарту)» підручник для 10 класу», 2018. 255 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3095-istoriia-ukraina-i-svit-10-klas-gisem.html>

36. Бакка Т. В. Марголіна Л. В. Громадянська Освіта Київ : Опіон, 2023. 258 с. URL: https://znayshov.com/Books/Details/hromadianska_osvita/10klas/hromad_osvita_10_bakka_2023/1935

37. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі : навч. посіб. Київ : Генеза, 2006. 328 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/3731/> (дата звернення: 03.03.2026).

38. Щупак І. Я. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти. Київ : Опіон, 2018. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/418-vseshvniya-storya-schupak-morozova-10-klas.html> (дата звернення: 17.03.2026).

39. Якименко Ю. Сучасний стан, пріоритети та перспективи розвитку системи громадянської освіти в Україні. Київ. 2023. 351 с. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/18/2023-POLIT-OSVITA.pdf>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

План конспект

План-конспект з предмета «Історія України»

Урок 25

Дата

10 клас

Тема: Бій під Крутами. Проголошення незалежності України.

Мета:

навчальна:

- проаналізувати причини та перебіг першої війни більшовицької Росії проти УНР; / інформаційна
- прослідкувати хід бою під Крутами та його перебіг; / інформаційна
- розглянути процес проголошення незалежності України та основні положення IV Універсалу УЦР; / інформаційно-аксіологічна

розвивальна:

- розвивати критичне мислення та вміння аналізувати історичні події та їх наслідки; / логічна, хронологічна
- розвивати навички роботи з історичними джерелами (IV Універсал УЦР); / інформаційна
- продовжувати формувати вміння працювати з історичною картою; / просторова
- розвивати креативне та логічне мислення через методи «Займи позицію», «Дерево передбачень», «Мозковий штурм»; / креативна, мовленнєва, аксіологічна
- розвивати комунікативні навички та вміння працювати в групах і парах; / комунікативна
- формувати вміння характеризувати історичні постаті та давати їм оцінку; / аксіологічна

виховна:

- виховувати повагу до героїчного минулого українського народу на прикладі бою під Крутами; / громадянська
- формувати національну свідомість і гордість за героїв боротьби за незалежність України; / громадянська, особиста

- розвивати почуття відповідальності за збереження української державності та історичної пам'яті; / громадянська
- виховувати патріотизм і готовність захищати цінності свободи та незалежності; / громадянська, аксіологічна
- формувати інтерес до історії України та розуміння її значення для сучасності; / інформаційно-громадянська

Тип уроку: комбінований

Обладнання: підручник Історія України, історична карта, відеоролик «Бій під Крутами», ментальні карти.

Основні дати:

10 січня (28 грудня 1917 р.) 1918 р. - Початок мирних переговорів у Брест-Литовську.

11 січня (29 грудня 1917 р.) 1918 р. - Приєднання делегації УНР до переговорів у Брест-Литовську.

22 (9 січня) 1918 р. - Початок розгляду Центральною Радою Четвертого Універсалу (оприлюднений у ніч на 25 січня)

29 (16 січня) 1918 р. - Бій під Крутами під час наступу більшовиків на Київ

8 лютого (26 січня) 1918 р. - Вступ до Києва радянських військ під командуванням Михайла Муравйова

9 лютого (27 січня) 1918 р. - Підписання Брест-Литовського мирного договору.

Основні терміни: немає

Основні історичні постаті: М. Грушевський, В. Голубович, С. Петлюра, М. Муравйов, В. Антонов-Овсієнко, О. Чернін, Л. Троцький.

План уроку

1. Перша війна більшовицької Росії з УНР.

2. Бій під Крутами.

3. Проголошення незалежності України.

Хід уроку

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
3 хв	I. Організаційний	• Привітання з учнями, перевірка присутніх. • Побажання всім гарного настрою та легкого засвоєння теми.		

7 хв	II. Перевірка домашнього завдання		Письмова робота Проведіть порівняння Першого та Третього Універсалів Центральної Ради за такими критеріями: • державний статус України; • ставлення до федеративних відносин з Росією; • вирішення аграрного та національного питань;	Логічна Аксіологічна Громадянська Мовленнєва Творча

			• права національних меншин. Які принципово нові положення з'явилися в Третньому Універсалі? Чому, на вашу думку, саме ці зміни були важливими в тогочасних умовах? Багато сучасників і пізніших дослідників зазначали, що Третій Універсал не справив такого сильного впливу на суспільство, як Перший. Поміркуйте та обґрунтуйте, чому так сталося. У відповіді врахуйте: • історичний контекст (війна, більшовицька загроза, економічна криза); • зміст самого Універсалу; • очікування різних верств населення (селян, робітників, національних меншин, інтелігенції). Чи згодні ви з такою оцінкою сучасників? Свою думку аргументуйте. Усна відповідь • Хто був автором (або основним розробником) Першого, Другого та Третнього Універсалів Української Центральної Ради? Яку роль у їх підготовці відіграв Михайло Грушевський?	
--	--	--	---	--

			• Що було проголошено у Третьому Універсалі Української Центральної Ради? Які ключові питання (державне, аграрне, національне) він вирішував? • Чим було спричинене проголошення III Універсалу УЦР? Яка історична ситуація змусила Центральну Раду видати цей документ саме в листопаді 1917 року? • Який основний зміст III Універсалу УЦР? У чому полягала його головна ідея? • Яким національним меншинам Третій Універсал УЦР проголошував надання національно-персональної автономії? Чому це положення було важливим? • У чому полягала сутність розв'язання аграрного питання згідно з Третім Універсалом УЦР? Які принципи були покладені в основу земельної реформи? Робота на дошці Вправа «Хмаринка слів»	
--	--	--	--	--

Вправа «Хронологічний ланцюжок»

Установіть хронологічну послідовність подій:

Карта (III)

Гра «Знавець карти»

- Покажіть на карті територію автономної України в кордонах, окреслених «Інструкцією Тимчасового уряду Генеральному секретаріату» від 4 (17) серпня 1917 р.

			Покажіть УНР у кордонах, заявлених Третім Універсалом УЦР. 	
3 хв	III. Мотиваційний етап	Метод «Роздум» Уявіть собі ситуацію: країна щойно проголосила свою автономію, а на неї вже насувається потужний агресор, який не визнає її права на існування. Більшість вважає опір марним. Сили нерівні. Майбутнє невизначене. «Краще загинути стоячи, ніж жити на колінах.» – Симон Петлюра	Метод «Коло ідей» - Чи згодні ви з думкою Петлюри? - Чи можна вважати героїзмом боротьбу, коли перемога майже неможлива? - Як ви думаєте, навіщо люди йдуть на очевидний ризик заради ідеї незалежності?	Уява Логічна

				
2 хв	IV. Актуалізаційний етап		1. Яку епоху ми зараз вивчаємо? 2. Які характерні риси цієї епохи?	<i>Хронологічна</i>

20 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу	1. Перша війна більшовицької Росії з УНР. 2. Бій під Крутами.	 Метод «Дерево передбачень» 1. Спрогнозуйте причини початку війни між радянською Росією та УНР. Вправа «Мозковий штурм» 1. Коли більшовики висунули ультиматум Центральній Раді? 2. Які головні вимоги містив ультиматум Раднаркому від 17 грудня 1917 року? 3. Хто командував більшовицькими військами під час наступу на Київ?	Хронологічна Логічна Аксіологічна Громадянська Мовленнєва Творча
------------------	--	---	---	---

Робота з відеоматеріалом
«Бій під Крутами»

<https://www.youtube.com/watch?v=5i5PvHFMYdw>

3. Проголошення незалежності України.

4. Коли було проголошено IV Універсал УЦР?
5. Чому війна між радянською Росією та УНР стала неминучою?
6. Яке значення мав бій під Крутами для Української революції?

Вправа «Бліц»

1. Скільки приблизно українських бійців брало участь у бою під Крутами?
2. Хто командував більшовицькими військами під час бою під Крутами?
3. Коли відбувся бій під Крутами?
4. Який універсал проголосив повну незалежність України?

Вправа «Займи позицію»

Як ви вважаєте, бій під Крутами – це героїзм чи трагедія?

Вправа «Закінчи речення»

1. 17 грудня 1917 року Раднарком Росії висунув Центральній Раді...
2. Бій під Крутами відбувся...
3. IV Універсал УЦР проголошував...

Робота з історичним джерелом IV Універсал УЦР

Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. Представництво робочого народу, селян, робітників і салдатів, та наш виконуючий орган, який однині матиме назву Ради Народніх Міністрів. Коли вояки наші повернуться додому, народні ради - волосні й повітові та й мійські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашої, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування

4. Після бою під Крутами частина полонених студентів була...
5. Історичне значення IV Універсалу полягало в тому, що...

Вправа «Історичний пазл» (групова робота)

Складіть хронологічний ланцюжок подій січня 1918 року та поясніть причинно-наслідковий зв'язок між ними:

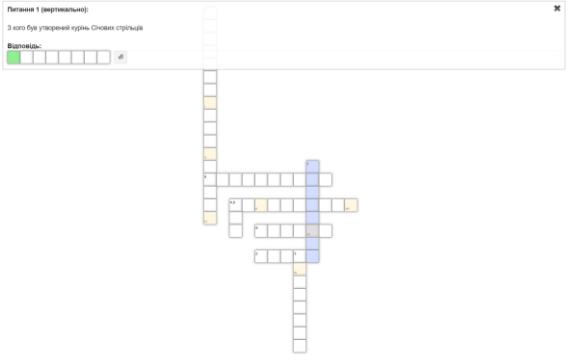
- Ультиматум Раднаркому → Бій під Крутами → Проголошення IV Універсалу.

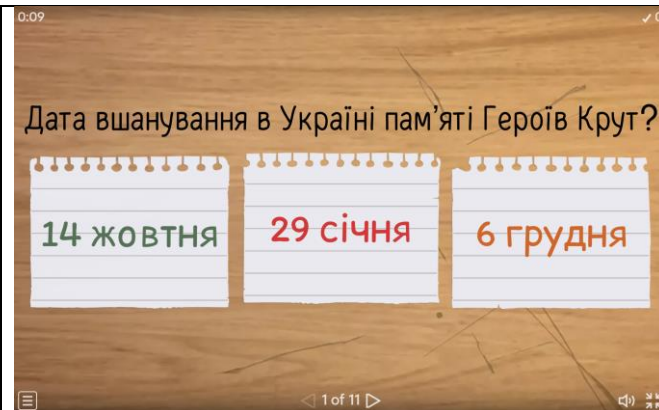
Метод «Чотири кути» (інтерактивна дискусія)

Оберіть один з чотирьох кутів класу і поясніть свій вибір:

- Кут 1: Бій під Крутами – це насамперед героїзм.
- Кут 2: Бій під Крутами – це насамперед трагедія.
- Кут 3: Бій під Крутами – це символ національного духу.
- Кут 4: Бій під Крутами не мав великого значення.

Робота з джерелом + «Прес-конференція»

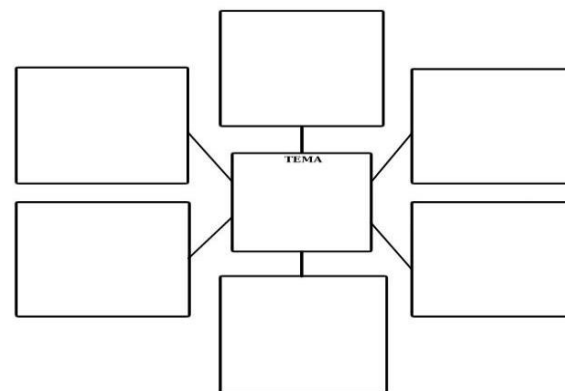
		власности й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Торг товарами, які будуть привозитись з за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбільш кляси через спекулянтів. <i>інформаційна</i>	Уявіть, що ви – учасники бою під Крутами (студент, юнкер, командир). Підготуйте коротку відповідь на запитання журналістів: «Чому ви вийшли на бій, знаючи, що сили нерівні?»	
6 хв	VI. Систематизація знань		Кросворд https://learningapps.org/watch?v=pbzumts9n21 Вікторина	<i>Логічна Аксіологічна Громадянська Мовленнєва Творча</i>

<https://wordwall.net/resource/67160975>

Кластер

Що регламентував IV універсал УЦР?

3 хв	VII. Висновки	Отже, на сьогоднішньому уроці ми розглянули: 1. Причини та перебіг першої війни більшовицької Росії проти Української Народної Республіки. 2. Героїчний бій під Крутами 29 січня 1918 року. 3. Проголошення повної незалежності України IV Універсалом Центральної Ради. Підсумок: У січні 1918 року молода Українська Народна Республіка опинилася в надзвичайно складних умовах. Незважаючи на військову перевагу ворога, українці продемонстрували мужність і готовність захищати свою державність. Бій під Крутами став символом героїзму та самопожертви української молоді, а IV Універсал юридично закріпив незалежність України. Ці події показали, що навіть у найважчі часи боротьба за свободу та державність має великий сенс і залишає глибокий слід в історичній пам'яті народу.		
------	---------------	---	---	--

1 хв	VIII. Домашнє завдання		«Історичний щоденник» Напишіть короткий щоденник (10–12 речень) від імені одного з учасників подій січня 1918 року: • Студента-учасника бою під Крутами • Члена Центральної Ради під час прийняття IV Універсалу • Офіцера, який захищав Київ Креативний кластер або ментальна карта Складіть розгорнутий кластер або ментальну карту на тему: «Значення IV Універсалу в історії України» (обов'язково включіть причини проголошення, основні положення та історичне значення) Відео-відповідь Запишіть коротке відео (1–1,5 хв) на телефон: «Чому бій під Крутами вважається символом героїзму?» Поясніть свою думку з прикладами. Порівняльна таблиця Заповніть таблицю: «Перший Універсал – Третій Універсал – Четвертий Універсал» (державний статус, аграрне питання, ставлення до Росії, права національних меншин).	
------	------------------------	--	---	--

ДОДАТОК Б

Критеріальна рубрика оцінювання рівня сформованості громадянської компетентності учнів 10 класу (на матеріалі курсу «Історія України початку XX ст.»)

№	Компонент громадянської компетентності	Початковий рівень (1)	Середній рівень (2)	Достатній рівень (3)	Високий рівень (4)
1	Когнітивний (знання)	Відтворює окремі факти, назви, дати	Знає основні події, персоналії, документи	Розуміє зв'язки між подіями, сутність понять (демократія, суверенітет, громадянська позиція)	Аналізує причини, наслідки, альтернативні сценарії розвитку подій
2	Ціннісно-мотиваційний	Має поверхневі, декларативні судження	Виявляє емоційне ставлення до подій, але не завжди аргументує	Формує власну позицію, пов'язує історичні події з цінностями	Глибоко усвідомлює цінності, чітко аргументує моральний вибір
3	Діяльнісно-поведінковий	Пасивний на уроці, важко висловлює думку	Бере участь у дискусії за допомогою вчителя	Активно аргументує позицію, поважає опонентів	Ініціює обговорення, пропонує рішення, проявляє лідерські якості

4	Рефлексивний	Не здатний до самоаналізу	Поверхово рефлексує власні думки	Аналізує свій вибір і позицію	Критично оцінює себе як потенційного громадянина, бачить перспективи розвитку
5	Медіаграмотність	Не розрізняє факт і думку	Виявляє очевидну пропаганду	Аналізує прийоми маніпуляції в історичних і сучасних текстах	Порівнює джерела різних епох і робить обґрунтовані висновки

ДОДАТОК В**Система пізнавальних і проблемних завдань громадянського спрямування (семикомпонентна модель)**

Рівень	Тип завдання	Приклад завдання (тема)
1. Репродуктивний	Знання та розуміння	Назвіть три основні органи влади Центральної Ради та їхні повноваження.
2. Аналітичний	Порівняння	Порівняйте Конституцію УНР 1918 р. та сучасну Конституцію України за принципами демократії (3–4 параметри).
3. Проблемно-пошуковий	Причинно-наслідковий аналіз	Чому, попри прогресивну Конституцію, УНР зазнала поразки? Назвіть 3 головні причини.
4. Ціннісно-орієнтаційний	Моральний вибір	Як би ви вчинили на місці депутата Центральної Ради під час більшовицького ультиматуму в грудні 1917 р.? Обґрунтуйте.
5. Рефлексивний	Особистісне ставлення	Напишіть щоденниковий запис від імені 18-річного студента, який іде на бій під Крутами (28 січня 1918 р.).
6. Класифікаційний	Дослідницький	Дослідіть, які події Української революції відбувалися у вашому місті/районі. Підготуйте презентацію про одного місцевого діяча.
7. Проектно-діяльнісний	Громадянська дія	Підготуйте проєкт шкільного заходу (виставка, урок пам'яті, відеоролик) до 110-ї річниці бою під Крутами.

До кожного рівня можна додавати диференційовані варіанти (базовий / підвищений).